

Fakultetet for humaniora, samfunnsvitenskap og lærerutdanning

«Med lempe og føye»

En komparativ analyse av superintendentene i Bergen og Trondheim stifts embetstid, i tråd med kirkeordinansen av 1537

Johannes Carlsen

Masteroppgave i historie ved lektorutdanninga, HIS-3980, Mai 2023

Innholdsfortegnelse

1	Innledning.....	1
1.1	Oppgaven og problemstillingen	1
1.2	Kirkeordinansen av 1537 eller 1539?.....	2
1.3	Historiografi	2
1.4	Metode og kildegrunnlag	5
1.4.1	Formål	6
1.4.2	Kildegrunnlag og kildekritikk	6
1.4.3	Kildesitasjonen i Bergen og Trondheim stift	7
2	Nidaros og Bjørgvin før reformasjonen	9
2.1	Kirkens oppbygning	9
2.2	Nidaros erkebispedømme	9
2.2.1	Opprinnelse og utvikling	10
2.2.2	Økonomi og rettigheter i Nidaros.....	11
2.2.3	Oppsummering	13
2.3	Bjørgvin bispedømme	14
2.3.1	Opprinnelse og utvikling	14
2.3.2	Økonomi og rettigheter i Bjørgvin	15
2.3.3	Ytre påvirkning	16
2.3.4	Oppsummering	17
3	En overgangstid – fra katolsk til luthersk.....	18
3.1	Reformasjonen	18
3.2	Kirkeordinansen og superintendentene	19
3.2.1	Superintendentens lønn og oppgaver	20
4	Geble Pederssøn – Norges første superintendent.....	23
4.1	Hvem var Geble Pederssøn?	23
4.2	Geble Pederssøns kirkelige administrasjon.....	25

4.2.1	Skole og domkirke	25
4.2.2	Pederssøn og studentene.....	27
4.2.3	Pederssøn og tyskerne	28
4.3	Oppsummering	29
5	Jens Pederssøn Skjelderup d.e. – vitenskapsmann og teolog.....	31
5.1	Hvem var Jens Pederssøn Skjelderup?.....	31
5.2	Jens Pederssøn Skjelderups kirkelige administrasjon	32
5.2.1	Nødtørfdig Underholdning.....	32
5.2.2	Om Affgudiske Billeder	35
5.2.3	Om årsakene til konflikten	36
5.3	Oppsummering	39
6	Torbjørn Olavsson Bratt – den evige student.....	41
6.1	Hvem var Torbjørn Olavsson Bratt?	41
6.2	Torbjørn Bratts kirkelige administrasjon	42
6.2.1	Kampen om kannikgjeldene.....	42
6.2.2	To produktive år	43
6.2.3	katedralskolen.....	44
6.2.4	Oppsummering	45
7	Hans Gaas – den lojale tjener	47
7.1	Hvem var Hans Gaas?.....	47
7.2	Hans Gaas´ kirkelige administrasjon.....	48
7.2.1	De produktive årene	48
7.2.2	Gaas løsninger på problemene i stiftet	49
7.2.3	Kongens svar	50
7.2.4	Hans Gaas versus Evert Bild.....	51
7.2.5	Bilds holdning til superintendenten.....	52
7.2.6	Gaas kastes ut av Elgeseter	53

7.2.7	Den nordiske syvårskrigen	54
7.2.8	Katolske etterlevninger	55
7.2.9	Ølkirkene	55
7.2.10	Kristenretten	56
7.2.11	Oppsummering	57
8	komparativ analyse.....	59
8.1	Lønnen.....	59
8.1.1	Andre generasjons superintendenter	60
8.1.2	Drøfting av superintendentenes lønnsituasjon.....	61
8.2	Skolene og superintendentenes utdanning	62
8.3	Visitaser og katolsk motstand.....	63
8.4	Forholdet til lensherren	64
8.5	Unike forhold	66
8.5.1	Kristenretten	67
8.6	Konklusjon	68
8.7	Oppsummering	69
8.8	Forslag til videre forskning	70
	Litteraturliste	71
9	Vedlegg	76

Forord

Der de fleste norske ungdommer har som sommerjobb å male hus eller betjene kassen i sin lokale dagligvarebutikk har jeg, siden jeg var 15 år gammel, arbeidet som guide i Dønnes kirke. Dette har nok skylden for at jeg skrev min fordypningsoppgave om det 800 år gamle bygget. Jobben som guide i Dønnes kirke har nok også skylden for min over gjennomsnittlige interesse i kirkehistorie, som nå har kulminert i min mastergrad om reformasjonen i Norge. Men selv min store interesse for kirkehistorie har ikke gjort arbeidet lett. Det tar tid og energi å skrive en mastergrad, og jeg vil derfor takke de som har gjort arbeidet enklere.

Takk til professor Sigrun Høgetveit Berg, som er den beste rettleiar ein student kan tenkje seg. Etter kvar rettleiing kom eg ut av kontoret ditt med nye bøker. Eg sette også pris på at du ikkje går rundt grauten i dine tilbakemeldingar.

Jeg vil takke min familie, spesielt mammæ og pappæ, som har fått meg interessert i historie.

Takk til alle på lesehuset, som har bidratt til at dette arbeidet har tatt dobbelt så lang tid som det kunne gjort. En ekstra takk til dere på «lillerommet».

Til slutt vil jeg takke min kjære samboer Kristin, som har holdt ut med en stresset Johannes.

Målet med arbeid er å vinne fritid.

-Aristoteles

1 Innledning

1.1 Oppgaven og problemstillingen

Det er få hendelser som har hatt større betydning for norsk historieskrivning enn reformasjonen i 1537. Gjennom dens innførelse klarte Kristian III å undergrave den katolske kirkens 500 år lange vekst med et pennestrøk. Dette medførte også slutten på Norges rikes selvstendighet, og innledet en 400 år lang periode under dansk konge. Men reformasjonen skulle innføres i Norge «med lempe och føge».¹ I hvor stor grad kan man påstå Kristian og hoffet gikk like varsomt frem i hele Norge? Hvordan foregikk denne prosessen, som tok for seg å endre noe som stod helt sentralt i folks liv? Hvem skulle utføre arbeidet? Oppgaven falt på dem som i katolsk tid ble kalt biskop, den øverste leder i et bispedømme. Nå het de superintendent, og skulle innføre en nyordning i et rike som hadde motsatt seg reformasjonen helt til siste slutt. Denne oppgaven skal ta for seg, helt konkret, arbeidet med å innføre reformasjonen i Norge. Mer spesifikt skal den se på to stift: Bergen og Trondheim. Disse to stiftene er valgt ut som forskningsobjekt på grunnlag av deres bakgrunn. Bergen var Norges største og viktigste by, og hadde gjennom handel mye kontakt med kontinentet. Trondheim var erkebispesete, og der den katolske kirken stod sterkest i riket. Dette gjør at en komparativ analyse mellom dem vil kunne fortelle mye om sammenhengen mellom politikk og geografi. Oppgavens mål er å avdekke særtrekk ved reformasjonens innførsel i de ulike stiftene. Ved å gjøre dette får jeg et dypere innsyn i reformasjonens drivkrefter, både politiske og religiøse. Man vil også få et innsyn i hvordan individer kunne påvirke strukturelle prosesser. Jeg håper å avdekke nye sider ved den norske reformasjonshistorien, og bidra med nye perspektiver på det jeg ser på som Norgeshistoriens viktigste hendelse. Jeg vil derfor også ha et spesifikt øye på kirkeordinansen, den nye kirkeloven som kom i 1537, og hvordan den i praksis ble fulgt. Derfor er oppgavens problemstilling: *I hvilken grad utførte superintendentene i Trondheim og Bergen stift sitt embete i tråd med kirkeordinansen av 1537?* Tidsbegrensningen er satt fra 1537 til 1582, da denne perioden dekker embetstiden til de to første superintendentene i hvert stift. Begrensningen settes også for å begrense oppgavens omfang. Oppgavens problemstilling vil naturligvis åpne for mange underproblemstillinger. Disse vil bli diskutert og prøvd besvart i de forskjellige kapitlene om superintendentene. Hovedproblemstillingen vil bli besvart i kapitlet som tar for seg komparasjon og drøfting.

---

¹ DN XXII, nr.396, 1537. Noe forenklet oversatt: med varsomhet/forsiktighet

1.2 Kirkeordinansen av 1537 eller 1539?

Denne oppgaven tar for seg superintendentenes arbeid med kirkeordinansen av 1537. Det mer korrekte navnet ville kanskje vært kirkeordinansen av 1539. Den første ordinansen, som ble skrevet på latin i 1537 ble aldri gjeldene for Norge.² Det var den danske utgaven, skrevet i 1539 som ble gjeldene for Norge på herredag samme år. Når jeg likevel velger å kalle den kirkeordinansen av 1537 er det fordi den danske utgaven stort sett var en oversettelse. I tillegg vil det undergrave viktigheten av at ordinansen ble skrevet av danske lærde og geistlige, i Danmark. Reformasjonsarbeidet i Norge startet også allerede i 1537 med Geble Pederssøn, og han måtte derfor støtte seg på den latinske ordinans. Ordinansen ble også ytterligere modifisert av Ribe-artiklene, som ble stadfestet i Ribe 1542. Her ble det ryddet opp i saker angående blant annet ekteskap, tiende, kapellaner og kanniker.³

1.3 Historiografi

Det kan vanskelig unnlates å diskutere brudd og kontinuitet når man skriver om reformasjonen i Norge. Hele 6 verk på min oppgaves litteraturliste bruker reformasjonen for å markere skillet mellom middelalder og tidlig moderne nytid.⁴ Dette har ikke bare sammenheng med religionen, men heller tapet av norsk selvstendighet. Den siste norske katolske erkebiskop, Olav Engelbrektsson, måtte forlate landet da de danske knektene kom seilende inn i Trondheimsfjorden i 1537. Dermed er det mange som trekker konklusjonen at den katolske motstandskampen var over, og at Norge da ble underlagt dansk konge. Altså er innføringen av reformasjonen og tapet av norsk selvstendighet et naturlig sted å sette skillelinjen. Runa Lid-Gamst fant ut i sin masteroppgave at hele 46 av de 65 bøkene hun undersøkte behandlet reformasjonen som et brudd.⁵ Øystein Rian mener omfanget av reformasjonen som brudd er underkommunisert i norsk historieskrivning.⁶ Han argumenterer for at reformasjonen kom som et overgrep, og at lutherdommen ble presset på ovenfra fra en fjern fyrstekirke. Jeg stiller meg bak både Lid-Gamst og Øystein Rian, og velger derfor å studere nærmere hvordan arbeidet med dette klare bruddet ble gjennomført. Nærmere

---

² Imsen 2016: 53

³ Kirkeordinansen av 1537: 126-128

⁴ Sogner 1962, Lysaker 1987, Blom 1997, Helle 1982, Moseng mfl. 2007, Fossen 1979

⁵ Lid-Gamst 2019: 22

⁶ Rian 2018: 20-21

bestemt, hvordan arbeidet superintendentene med å innføre et helt nytt religionsvesen i et land som var katolsk?

Den norske historieskrivningen om reformasjonen kan oppfattes som oppstukket. Begrepet i seg selv dekker både det politiske, religiøse og økonomiske plan. På bakgrunn av dette blir derfor litteraturen om reformasjonen ofte delt inn i ett av de tre fokusområdene. Steinar Imsens verk *Superintendenten* tar eksempelvis for seg det økonomiske.⁷ Han tar ingen stilling til verken det teologiske, eller folkelige med reformasjonen. Dette nyanserer og dekker han i boken *Da reformasjonen kom til Norge*.⁸ Men også her legger han lite vekt på at det var sammenhenger mellom det religiøse og det politiske. På motsatt side har man Terje Ellingsens artikkel *Tre reformasjonsbiskoper*. Ellingsen legger større vekt på personene i seg selv, samt det teologiske rundt dem. Han vier lite oppmerksomhet til det økonomiske og administrative. Dette har nok sammenheng med at Ellingsen ikke bare er kirkehistoriker, men også protestantisk prest og teolog. Dette gjør at han ser på reformasjonsinnføringen, eller særlig innføringen av lutherdommen, som noe positivt. Ifølge Øystein Rian har et slikt syn dominert den kirkehistoriske tradisjonen i Norge.⁹ Dette synet på reformasjonen er nok resultatet av vårt ståsted i samtiden. I Norge er religionen mer sekularisert enn i de fleste europeiske land.¹⁰ Reformasjonen og protestantismen blir derfor gjerne sett på som et ledd i en utvikling som peker mot sterkere religionsfrihet. Et slikt syn baserer seg også på at den katolske kirken i middelalderen var undertrykkende og begrensende. Øystein Rian argumenterer for det motsatte; det var fyrstekirken til Kristian III som var undertrykkende og kald.¹¹ Blant annet ble katolsk motstand møtt med tortur og død.¹² Derfor mener han reformasjonens rolle som brudd og krise har blitt kraftig underkommunisert i tidligere forskning. Et lignende syn har Henning Laugerud. I hans bok *reformasjonen uten folk* er den katolske motstandskampen av reformasjonen gitt større oppmerksomhet.¹³ Laugerud mener,

---

⁷ Imsen 1982

⁸ Imsen 2016

⁹ Rian 2018: 19

¹⁰ Den Norske Kirke u.å. Bare 65% av den norske befolkningen er medlem i den norske kirke.

¹¹ Rian 2018: 32-33

¹² Rian 2018: 29

¹³ Laugerud 2018

likt Rian, at enkelte momenter i reformasjonsskrivningen har blitt underkommunisert, eksempelvis folkets religiøse ståsted.

Sigrun Høgetveit Berg har kreditert den manglende nyanseringen av reformasjonsinnføringen til historieskrivningen under dansketiden.¹⁴ I det umiddelbare kjølvannet av 1537 bidro, blant andre, teologer som Absalon Beyer til å undergrave det norske samfunnets evne til å styre seg selv. Derfor ble reformasjonen en reddende hånd fra Danmark. Utover 1800-tallet ble dette spørsmålet sentralt. Det ble stort fokus på å finne ut *hvorfor* det norske samfunnet hadde vært så svakt at danskene nesten ikke møtte motstand når de kom for å avsette Olav Engelbrektsson. Men også i denne perioden ble det åndelige rundt reformasjonen teleologisk sett på som noe nødvendig og positivt.¹⁵ Utover 1900-tallet skifter fokuset mer mot de materielle drivkreftene rundt innføringen. Blant annet det førnevnt verket *Superintendenten*. Man fikk også mer fokus på de kirkelige aktørene, og forholdet mellom kirken som organisasjon og kirkens teologi. Blant annet belyser Trygve Lysaker i boken *reformasjon og enevælde 1537-1804* sammenhengen mellom superintendentene og øvrige norske forhold.¹⁶ Først på 2000-tallet rettes fokuset mer mot sammensatte årsaksforklaringer, der politikk, teologi, kultur, makt og økonomi må ses i lys av hverandre, og ikke som isolerte enheter.¹⁷ Dette kommer til uttrykk i Bergs bok *Reformasjonen*, I Imsens bok *Da reformasjonen kom til Norge*, i Rians artikkel «Reformasjonen som katastrofe i norgeshistorien» og i Magne Njåstads artikkel «kompetanse og kontinuitet».¹⁸

Det er også her min masteravhandling kan plasseres. Jeg ønsker å legge større fokus på sammenhengen mellom det politiske, økonomiske, kulturelle og teologiske. Eksempelvis drøfter jeg i kapittel 5.2.3 sammenhengen mellom det teologiske og praktiske i billedstriden i Bergen. Jeg legger også stor vekt på katedralskolene, og hvordan behovet for en godt utdannet prestestand ga føringer for det økonomiske og administrative i et stift. Det vil også legges vekt på det materielle, men dette er nødvendig for å analysere handlingsrommet til de individuelle superintendentene. Jeg ønsker også å legge større vekt på forholdet mellom norm

---

¹⁴ Berg 2017 b): 16

¹⁵ Berg 2017 b): 20

¹⁶ Lysaker 1987

¹⁷ Berg 2017 b): 26-28

¹⁸ Berg 2017 b), Imsen 2016, Rian 2018, Njåstad 2018

og praksis. Man kan ikke gå ut fra at kirkeordinansen av 1537 ble fulgt, uten å nærmere studere hva de ulike superintendentene gjorde. Derfor ønsker jeg å bidra med innsyn i hvilken grad ordinansen faktisk ble fulgt i Norge. En del av litteraturen jeg har benyttet meg av angående byhistorien til de utvalgte stiftsstadene stammer fra 1900-tallet, altså den materielle vendingen. Blant annet Anders Bjarne Fossens verk *Bergen bys historie bind II. Borgerskapets by: 1536-1800*, og Bjørn Sogners verk *Trondheim bys historie II: kjøpstad og stiftsstad 1537-1807*.¹⁹ Begge er opptatt av å kartlegge byenes materielle vekst, uthevet allerede i tittelen til Sogners verk. Derfor blir reformasjonen i de to verkene noe teleologisk fremstilt, dog nyansert.

1.4 Metode og kildegrunnlag

Metoden jeg har valgt for å løse oppgaven er komparativ analyse. Konkret vil analysen se på de to første lutherske superintendentene i Bergen og Trondheim stift: Geble Pederssøn, Jens Pederssøn Skjelderup, Torbjørn Olavsson Bratt og Hans Gaas. Dermed vil deres arbeid ses i lys av kirkeordinansen av 1537, som var instruksen til superintendentene. Ordinansen ble utformet i Danmark, uten at norske teologer eller lærde ble rådspurt.²⁰ En revidert versjon på dansk ble vedtatt for Norge i 1539. Analysen vil i all hovedsak ha fokus på tre funksjoner: kontrasterende, analyserende og distanserende.²¹ Kontrasterende i den grad jeg kommer til å se på ulikheter og likheter i de to stiftene. Analyserende i den grad jeg ønsker å isolere årsakene til at reformasjonen gikk så forskjellig for seg i stiftene. Distanserende i den grad jeg ønsker å ha et mindre tradisjonelt syn på superintendentene enn litteraturen fremstiller. Analysens enheter kan deles inn i flere underdeler.²² I hovedsak er det to, Trondheim stift og Bergen stift. Innad i stiftene ser jeg på to superintendenter i hvert stift, som utgjør fire enheter. Stiftene utgjør en mer overordnet og abstrakt enhet, mens superintendentene er konkrete. Når det kommer til tidsaspektet, vil det være både diakron og synkron sammenligning. Selve tidsperioden er satt fra 1537 til 1582, og dette er det diakrone aspektet. Samtidig blir stiftene sammenlignet mot hverandre på tvers av tiden, altså synkron. I tillegg vil superintendentene bli sammenlignet med sine forgjengere, både katolske og lutherske. Også dette på tvers av tidslinjen. Ettersom jeg er ute etter å se både store og små ulikheter kommer jeg til å benytte

---

¹⁹ Fossen 1979, Sogner 1962

²⁰ Rian 2018: 27

²¹ Melve & Ryymin 2018: 72

²² Melve & Ryymin 2018: 74

meg av både primærkilder og sekundærlitteratur. Mye av sekundærlitteraturen er tolkninger gjort av primærkildene, og belyser derfor samme tematikk.

1.4.1 Formål

Formålet med analysen er å isolere trekkene som både er unike og felles for reformasjonens innførsel i de to stiftene. Dette for å gi et nærmere innblikk i forskjellen på norm (kirkeordinansen) og praksis (superintendentenes faktiske arbeid). Når dette er gjort, går analysen over i en annen fase. Da vil jeg forsøke å forklare funnene. Dette gjøres gjennom å finne hva som var unikt politisk og geografisk for de respektive områdene. Aller mest legges det vekt på individnivå i min oppgave. Hvordan valgte superintendentene å løse sine oppgaver, og hvilken midler hadde de til å gjøre det? Trolig kan mange av de regionale forskjellene forklares ut fra superintendentene. De hadde ansvaret for reformasjonen, og deres forhold til konge og lensherre var avgjørende for midlene de fikk. Komparasjonen kommer derfor til å ha sin tyngde på likheter og ulikheter mellom de forskjellige superintendentene og hvordan de forholdt seg til kirkeordinansen av 1537.

1.4.2 Kildegrunnlag og kildekritikk

Kildegrunnlaget for tidsperioden er godt, og mye er bevart og enkelt å finne. Jeg kommer i stor grad til å benytte meg av de norske rigsregistrantene, som inneholder brev mellom kongemakten og hans undersåtter. Disse er å finne i sin helhet på nasjonalbibliotekets nettside.²³ Her har jeg benyttet meg av søkefunksjonen for å finne frem til alle brev sendt mellom hoffet og superintendentene. Jeg har også benyttet meg av søkefunksjonen for å finne frem til brev mellom lensherre og kongemakt, siden lensherren tross alt var øverste leder i et stift. I tillegg til disse er mange av de etter-reformatoriske verkene bevart, og mange publisert i moderne tid. Blant disse er kirkeordinansen, dagboken til Absalon Beyer og verkene til Jens Skjelderup og Hans Gaas. Disse kan man finne gjennom et raskt søk i Oria eller hos nasjonalbiblioteket. I tillegg vil jeg også benytte meg av Diplomaterium Norvegicum. Diplomsamlingen er digitalisert, og man kan derfor også her benytte seg av en søkefunksjon.²⁴ Selv om bildet disse kildene maler er noe fragmentert, gir det god innsikt i hva superintendentene slet med. Mange av brevene mellom kongemakten og

---

²³ En komplett samling av alle verkene kan finnes her:

<https://www.nb.no/search?q=norske%20riksregistranter&mediatype=b%C3%B8ker>

²⁴ for videre informasjon sjekk ut: https://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/diplom_felt.html

superintendentene er klager, og det er ikke ofte man finner kilder som utelukkende forteller om fremgang. Derfor er det viktig å ikke bare trekke konklusjoner ut fra hva kildene gir uttrykk for. Det blir også viktig å reflektere over kildenes opphavssituasjon. Geistlige kilder er ofte preget av overdrivelser for å fremme ideologi. Blant annet er skildringen av angrepet på Lindisfarne preget av overtroiske momenter.²⁵ Absalon Beyer hadde tydelig høye tanker om sin fosterfar Geble.²⁶ Til tross for dette kan kildene brukes som troverdige beretninger når det kommer til den geistlige hverdagen i stiftene.

1.4.3 Kildesituasjonen i Bergen og Trondheim stift

Den fremste kilden vi har om Geble Pederssøns liv og virke kommer fra en oration skrevet i 1571 av Absalon Pederssøn Beyer.²⁷ Beyer var Pederssøns fostersønn, og stod han derfor svært nært. Jeg må derfor stille meg kritisk til noen utsagn i orasjonen, ettersom Beyer har hatt et godt bilde av Pederssøn, og ønsker å fremstille ham i et positivt lys. Jeg vurderer allikevel kilden som god, ettersom den er skrevet i samtiden, og inneholder både navn og årstall. De trekkene Beyer overdrev omhandlet ofte hvor flott og fantastisk mann Pederssøn var, og jeg finner liten grunn til å tro på at det større handlingsforløpet i Bergen er skildret feil.

Kildesituasjonen rundt Jens Skjelderups liv og virke er på mange måter motsatt av Pederssøn. Svært mange har skrevet om Pederssøn, men primærkildene er få. Primærkildene rundt Skjelderup er svært mangfoldige, men han har ikke blitt viet like stor oppmerksomhet som sin forgjenger. Absalon Pederssøn Beyer har skrevet mangt om Skjelderup i sin dagbok og oration om Pederssøn, og jeg kommer derfor også til å benytte meg av hans verk i denne sammenhengen. Jeg kommer til å benytte meg i større grad av de mange brev fra og til kongemakten som omtaler forholdene i Bergen, da spesielt med tanke på lønn og boplass. Jeg skal også ta et dykk inn i Skjelderups egne teologiske verk, da spesielt hans bok *En Christelig Vnderuisning aff den hellige Scrifft, om huad en Christen skal holde, om Affgudiske Billeder oc Stytter vdi Kirckerne* fra 1572.²⁸ Boken omhandler for det meste teologi, men forordene gir oss også et godt innblikk i Skjelderups tanker angående billedstriden.

---

²⁵ British Library u.å. "Here were dreadful forewarnings come over the land of Northumbria, and woefully terrified the people: these were amazing sheets of lightning and whirlwinds, and fiery dragons were seen flying in the sky"

²⁶ Oration om mester Geble: 60

²⁷ NAOB 2022. En oration er en tale, ofte holdt for avdøde

²⁸ Skjelderup 1572

Kildegrunnlaget omkring Torbjørn Olavsson Bratt er ikke like dekkende som hos de bergenske superintendentene. Det finnes heller ikke mange brev mellom kong Kristian og Bratt. Dette kommer av at Bratt gjorde mange av sine forhandlinger personlig i København, og at han bare var superintendent i to år, ettersom han døde i 1548. Der Bratts korte virketid medførte et lite kildegrunnlag, hadde Hans Gaas virke som superintendent i 29 år. Det finnes derfor et rikt mangfold av brev og litteratur om Trondheims andre superintendent. Majoriteten av kildene dreier seg om brev mellom Gaas, hoffet og domkapitlet. Det er også mye å lese om Gaas i brevene mellom lensherrene og hoffet. Lovarbeidet som Gaas fikk satt i gang er også bevart, samt noen setninger om han i Beyers dagbok.

2 Nidaros og Bjørgvin før reformasjonen

2.1 Kirkens oppbygning

Den katolske kirken i middelalderen hadde mange ledd i sin nærmest byråkratiske struktur. Den var i aller høyeste grad hierarkisk, med en øverste leder, og mange undersåtter. Paven var på mange måter den øverste autoritet, og de aller fleste geistlige måtte svare til han. Erkebiskopen var den øverste leder innenfor en kirkeprovins, og svarte direkte til paven i Roma. Under erkebiskopen var biskopene, som alle hadde hvert sitt bispedømme de var ansvarlige for. Under middelalderen var biskopene mektige, selvstendige aktører. I noen tilfeller den øverste autoritet innenfor sitt bispedømme. Erkebiskopen hadde også et bispedømme, og fungerte i tillegg som vanlig biskop innenfor dette. Under biskopene kom prestene. Det var også andre geistlige funksjoner innenfor kirkeadministrasjonen. Alle bispedømmene hadde sin egen domkirke. Her hadde biskopene virke, men de hadde også et apparat rundt seg. Dette var prester som fungerte som biskopenes nærmeste råd, i tillegg til at de hadde egne oppgaver. Disse ble kalt korbredre, eller kanniker, og utgjorde det som het domkapitlet. Domkapitlet ble ledet av en dekan eller erkediakon. Man hadde også klostre med munk og nonner, men det er utenfor oppgavens fokus. Inntektskilden til alle geistlige baserte seg på landskyld (leieinntekter fra jordeiendom), tiende (en årlig kirkelig skatt), gaver av ulike slag, avgifter og bøter. Kannikene i domkapitlene ble også lønnet gjennom noe som het kannikgjeld, som var annekterte prestegjeld tildelt en kannik. De hadde i tillegg inntekter gjennom prebender, som var egne alterstiftelser i domkirkene de hadde ansvar for.²⁹ Tienden ble betalt inn til kirker, og der delt i fire; fabrica (til kirkebygg), mensa (til presteskap), bondelut (fattighjelp) og siste del gikk til biskopen i bispedømmet. Tienden tilsvarte én tiendedel av produksjonen til skattebetalerne, og derfor var biskop og domkapitels rikdom nært tilknyttet bispedømmets øvrige inntekt.

2.2 Nidaros erkebispedømme

Trondheim stift ble før 1537 kalt Nidaros erkebispedømme. Nidaros stod i kontrast til de andre bispedømmene i kongeriket, med sin særskilte stilling som sete for erkebiskopen i Norge. På grunnlag av dette kan man beskrive Nidaros som det fremste bispesete i landet.³⁰ Dette gjør at en komparasjon mellom Nidaros og Bjørgvin, før reformasjonen, kommer til å

---

²⁹ Berg 2017 a): 4

³⁰ Blom 1997: 119

være mer preget av ulikhet enn likhet. Det jeg er ute etter å kartlegge om Nidaros er hvilke forhold som har rådet i katolsk tid, slik at jeg kan følge endringene som skjer etter 1537. Jeg er ute etter økonomiske forhold, samt rettigheter og plikter som biskopene og domkapitlet hadde. Det skal også kartlegges hvilke oppgaver de geistlige hadde. Før jeg kan gjøre dette må det redegjøres for Nidaros' posisjon som erkebispesete, og hva dette medførte.

2.2.1 Opprinnelse og utvikling

Hvorfor Trondheim, og ikke Bergen, ble erkebispesete kan forklares av en rekke faktorer. Selv om Bergen var kongesete og en by i vekst, hadde området rundt Nidelva et langt mer variert inntektsgrunnlag. Her var det både handel, fiske og store jordbruksområder. Grethe Blom mener også en viss nærhet og kommunikasjon til de bispesetene som lå i koloniserte områder spilte en rolle. Den største og viktigste årsaken derimot var Trondheims religiøse betydning.³¹ Her lå Norges helgenkonge, Olav den hellige, gravlagt. Olav var en kjent helgen utenfor Norge også, og ettersom avgjørelsen om erkebispesetes beliggenhet kom fra Roma, var denne faktoren av stor betydning.

Selve bestemmelsen om erkebispesetets opprettelse rådte Norge over i liten grad. I 1152 ble Nicolaus Brekespear sendt fra Roma til Norden med en rekke oppgaver.³² En av disse var å bringe frem kunngjøringen fra paven om at Nidaros bispedømme skulle være Norges erkebispedømme. Før denne tid hadde Norge og Sverige vært underlagt erkebiskopen i Lund. Brekespear viet også Jon Birgersson til Norges første erkebiskop.³³ Med dette startet en lang prosess for å sikre Nidaros nødvendige økonomiske rettigheter og midler. Dette skjedde gjennom utstrakte forhandlinger mellom både konge, pave og erkebiskop. Mange av rettighetene gitt av kongen var i starten lite hjelpsomme for erkebiskopens økonomi.³⁴ På mange måter var kirken fremdeles avhengig av økonomisk støtte fra kongen.³⁵ Mot slutten av middelalderen derimot var kirken i Norge landets største jordeier, og var i besittelse av 50% av jordeiendommen i riket.³⁶ Kirken tilegnet seg rikdom og ressurser gjennom en rekke

---

³¹ Blom 1997: 96

³² Blom 1997: 96

³³ Blom 1997: 97. Biskop Reidar ble utnevnt til erkebiskop i Roma i 1151, men dør på turen hjem og fikk aldri residert i Nidaros, selv om han ble utnevnt til Norges første erkebiskop.

³⁴ Blom 1997:100

³⁵ Blom 1997: 134

³⁶ Opsahl 2022

forskjellige måter. I middelalderen eksisterte det et eget sett med lover som gjaldt kirken og kristendommen, kalt kristenretten.³⁷ Inntektene fra bøter som kom fra brudd på kristenretten gikk til biskopene. Gjennom opprettelsen av erkebispesete ble prisen for brudd på kristenretten kraftig hevet.³⁸ I noen tilfeller var straffen godsinndragelse, der halvparten av det konfiskerte godset ble gitt til kirken.³⁹ De som ikke hadde råd til å betale bøtene i sølv eller naturalia måtte gi opp eiendom som betaling.⁴⁰ Vanlig var det også på denne tiden å gi eiendom som sjelegaver, og i testamenter ved dødsfall.⁴¹ Sjelegaver var gaver familier ga for at deres avdødes sjeler skulle få mindre tid i skjærsilden, og for at presteskapet skulle be for dem. I tillegg drev kirken med vanlige kjøp og byttemidler.⁴² Dette gjorde at kirken mot slutten av middelalderen satt på enorme ressurser.⁴³ Ettersom erkebiskopen var leder for kirken, ble han dermed en av de viktigste politiske figurene i Norge før reformasjonen. Blant annet kan hans rolle som politisk aktør stadfestes med erkebiskopens rolle som formann i riksrådet.⁴⁴ Hvor meget erkebiskopene utnyttet sin politiske posisjon i forhandlinger med kongemakten varierte nok fra person til person, og man må derfor søke til de privilegier Nidaros hadde fått stadfestet i diplomer og brev for å danne oss et mer konkret bilde av den økonomiske situasjonen til erkebispedømmet før reformasjonen.

2.2.2 Økonomi og rettigheter i Nidaros

Gjennom middelalderen i Norge kan man si at kirke og kongemakt hadde et tett, om noe komplisert, samarbeid. Kongene var avhengig av kirkens støtte og kroning, mens kirken var avhengig av kongen for beskyttelse og rettigheter. Det var konger som innførte kristendommen i Norge, og kirken var derfor på 1000-tallet sterkt knyttet til kongemakten. På 1100-tallet derimot begynte kirken å kjempe for selvstendighet.⁴⁵ Med kirken i denne forstand siktes det til erkebiskopen og biskopene. Det viktigste leddet i denne kampen om

---

³⁷ KLN M IX 1964: 298

³⁸ Blom 1997: 135. Drap i og i nærheten av viktige kirker og på kirkegårder var av høyeste alvorlighetsgrad

³⁹ Blom 1997: 135

⁴⁰ Aslak Bolts jordebok: 5B

⁴¹ KLN M XV 1970: 310

⁴² Aslak Bolts jordebok: 35B

⁴³ Opsahl 2022. Kirken som Norges største jordeier, og erkebiskopen som Norges rikeste mann

⁴⁴ Imsen 2018: 34

⁴⁵ Moseng mfl. 2007: 118

selvstendighet var opprettelsen av Nidaros som erkebispesete på 1100-tallet. Med dette hadde kirken en åndelig leder i landet, og man kunne ane begynnelsen av en nasjonalkirke. I denne perioden begynte også biskopene å tre frem i den verdslige sfære. Blant annet skal erkebiskop Øystein ha forhandlet frem at kongen skulle gi tiende av krongodset, og hirden av sin lønn.⁴⁶ Gjennom 1200-tallet opplevde kirken både oppturer og nedturer. Da Magnus VI skulle lage sin landslov kom han i harde konflikter med erkebiskop Jon Raude. Raude ville ha mer kanonisk rett i landsloven, noe Magnus ikke var villig til å akseptere. Tre år senere, i 1277, møttes partene i Tønsberg, og Magnus skjenket kirken mange nye og brede rettigheter gjennom et konkordat kalt Sættargjerden. Gjennom Sættargjerden fikk kirken økt domsmyndighet, og styrket også sin økonomiske posisjon.⁴⁷ Når Magnus døde i 1280 derimot, mistet kirken en del av disse rettighetene gjennom nye lover laget av hans sønn Eirik II. Slike kamper mellom kirke og kongemakt skulle prege hele 1300-tallet. Svartedauden skulle også sette sitt preg på kirkemakten, og beregninger gjort før 1349 viser en kirke i vekst. Det er anslått at i årene før svartedauden hadde erkebiskopen en årlig inntekt på 8000 spann smør bare i landskylden, altså leieinntekter fra jordegods.⁴⁸ Erkebiskopene hadde også i skiftende perioder sitt eget myntverksted.⁴⁹ Her kunne de slå egne mynter som fulgte kongens veiledninger. Gjennom 1400-tallet styrkes kirkens posisjon igjen, mye grunnet at kongemakten var utenfor riket.⁵⁰ I denne perioden vokste erkebiskopen frem som Norges rikeste mann, og hadde også plass som formann i riksrådet.⁵¹ I riksrådet satt også biskopene i landet, lydige til erkebiskopen. På slutten av 1400-tallet fikk kirken igjen stadfestet Sættargjerden. Da kirken gikk inn i reformasjonsårhundret hadde den derfor styrket sin posisjon ved siden av kongemakten som en av de to samfunnsmaktene. I Norge var den på mange måter den sterkeste av de to.

En av de mer interessante dokumentene som omhandler den katolske tro i Norge ble underskrevet av Fredrik I i 1524. På denne tiden var erkebiskopen Olav Engelbrektsson, Norges siste erkebiskop. I dokumentet ble det stadfestet at den lutherske kristendommen

---

⁴⁶ Blom 1997: 135. Dette stoppet opp med Magnus 'død i 1280

⁴⁷ Moseng mfl. 2007: 222

⁴⁸ Blom 1997: 136. Ett spann tilsvarende 15,4 kg

⁴⁹ Blom 1997: 138

⁵⁰ Moseng mfl. 2007: 377

⁵¹ Moseng mfl. 2007: 377

skulle være forbudt i Norge, og de som praktiserte denne skulle bøte med liv og gods.⁵² Dette dokumentet viser også hvordan kirken var avhengig av kongen for beskyttelse, selv så sent som på 1520-tallet. Eksempler på forhold som ikke bare omhandler økonomi har man med domkapitlene. En av de viktigste oppgavene kapitlene hadde var å velge ny biskop.⁵³ Erkebiskopene måtte dra til Roma for å innsettes, men valget av hvem som skulle ta denne turen falt på kapitlet. I tillegg skulle kapitlet styre bispedømmet når det stod uten biskop, i tiden mellom ens død og en nys tilsettelse.⁵⁴ Dette gjorde at kirken i middelalderen bar et visst preg av kameraderi.⁵⁵ Dette betyr ikke at kannikene ikke var kompetente, heller tvert imot. Alt tyder på at kapitlene bestod av en elite av høyt lærde og intellektuelle individer.⁵⁶ Mest sannsynlig var dette på grunn av kapitlenes valgprivilegium. De valgte inn sine bekjente, som i likhet med dem selv, var skolerte lærde. Deretter ble den fremste blant dem valgt til biskop (erkebiskop i Nidaros' tilfelle). En av inntektene til prestene i kapitlene var de førnevnte kannikgjeldene. Kannikene satt som formelle sogneprester ved forskjellige prestegjeld i bispedømmet, selv om de hadde virke ved domkirken. Derfor nøt de også inntektene av prestegjeldets tiende og landskyld.⁵⁷ Ofte var det de store og rike gjeldene som ble kannikgjeld, og derfor var ofte domkapitlet rikt både økonomisk og kulturelt.⁵⁸ Spesielt i Nord-Norge, som tilhørte Nidaros, var kannikgjeldene store og rike. Mye grunnet den økende betydningen tørrfisk fikk som handelsvare. I tillegg hadde kapitlet fellesinntekter gjennom landskyld og tienden som gikk til domkirken. Kannikene ble også lønnet av prebender, som var gaver og inntekter de fikk gjennom altrene i domkirken. Kannikene var ansvarlige for hvert sitt alter i kirken, og hadde også en inntekt gjennom dette.

2.2.3 Oppsummering

Det synes fornuftig for paven å la det stadfeste en religiøs metropol ved relikviene til hellige Olav. Med dette oppstod en lang kamp for å sikre seg de økonomiske ressursene og rettighetene som var nødvendige for å være direkte under paven i Roma. Dette gjør at Nidaros

---

⁵² Blom 1997: 329

⁵³ Njåstad 2018: 63

⁵⁴ Njåstad 2018: 63

⁵⁵ Nilstun 2022. Å tildele fordeler til personer innenfor samme krets

⁵⁶ Njåstad 2018: 66

⁵⁷ Berg 2017 a): 4

⁵⁸ Berg 2017 a): 4

bispedømme gjennom middelalderen vokste frem som et maktsenter for den katolske kirken i Norge. Erkebiskopene skaffet seg økte økonomiske, åndelige og juridiske rettigheter. Kirken skaffet seg også større makt på nasjonalt nivå, med erkebiskopen som formann i riksrådet og kirken som Norges største jordeier. Selv om kirken i starten var avhengig av kongen er det ved slutten av middelalderen ingen tvil om at stat og kirke eksisterte som to separate enheter. Blant de rettigheter som kan sies å være unike for Nidaros var blant annet mynteslagning og erkebiskopens plass som formann i riksrådet. Samtidig var det naturlige inntektgrunnlaget i Nidaros større enn noen andre bispedømmer i Norge. I 1537 seilte det danske knekter inn i Trondheimsfjorden, og Olav Engelbrektsson måtte gi opp kampen mot Kristian III og flykte til Nederland. Herfra skulle han fortsette kampen mot lutherdommen, men døde allerede året etter. Deretter skulle det ikke lenger hete Nidaros erkebispedømme, men Trondheim stift.

2.3 Bjørgvin bispedømme

Selv om kirken og troen stod sterkt også her ble Bjørgvin aldri noe åndelig senter i den forstand Nidaros var. Bjørgvin bispedømme hadde et svakere inntektgrunnlag enn Nidaros, og var ofte under innflytelse av verdslige makter. Bergen har dog alltid hatt en meget viktig og sentral rolle gjennom Norges historie. Byen har vært både handelssentrum og kongesete, og var frem til 1800-tallet Norges største by. Under høymiddelalderen var det i Bergen kroningene skulle finne sted.⁵⁹ På grunn av Bergens rolle som handelsby har historien også vært preget av utenlandsk innflytelse. Hansa-forbundet hadde base i Bergen og var drivkraften bak handelsvirksomheten. Siden et bispedømmes inntektsgrunnlag avhenger av områdets økonomi opplevde Bjørgvin økonomisk vekst før svartedauden.⁶⁰ Når man nærmer seg 1537 derimot ser det ut til at Bjørgvins biskops politiske posisjon stadig minske.

2.3.1 Opprinnelse og utvikling

Det vestlandske bispedømmet var opprinnelig Selja, og ble grunnlagt i 1068. Ikke før 1170 ble bispedømmet flyttet til Bjørgvin, i sammenheng med St. Sunnivas relikvier.⁶¹ Slik som Nidaros og de andre bispedømmene i Norge skulle bispedømmet vokse i løpet av middelalderen. Kirken var i en stadig kamp om økonomiske og juridiske rettigheter gjennom hele middelalderen, og Bjørgvin var intet unntak. Bispedømmet omfattet i starten hele

---

⁵⁹ Blom 1997: 104

⁶⁰ Helle 1982: 571

⁶¹ Hamre 1968: 30-36

Vestlandet, men ble noe mindre da Stavanger ble eget bispedømme i 1120-årene.⁶² Bjørgvin bispedømme skal ha hatt en nærmest uavbrutt økonomisk fremgang helt til svartedauden.⁶³ Dette førte til utallig bygningsarbeid i form av lokale kirker, klostre og domkirken. Grunnen til denne økonomiske veksten var den samme som kirken ellers i middelalderen; bøter, forleninger, tiende og ikke minst sjelegaver.⁶⁴ Biskop og domkirke fikk da også en økende inntekt av landskyld. I Bjørgvin fikk også biskopen en inntekt av fisketollen av tørrfiskhandelen. Når svartedauden inntraff ser det derimot ut som det gikk dårligere for biskopen og domkapitlet, en situasjon de aldri skulle komme seg fra. En beregning anslår at biskopens inntekter fra landskylden etter svartedauden var på 970 spann smør, mens det før kan ha vært så høyt som fem ganger så mye.⁶⁵ Dette viser også at selv før svartedauden var biskopen i Bjørgvins inntekt rundt halvparten av det erkebiskopen dro inn av landskylden alene. Selv om biskopene i Bjørgvin aldri helt skulle nå inntektene de hadde før svartedauden har de hatt en inntekt som har holdt seg stabil.

2.3.2 Økonomi og rettigheter i Bjørgvin

Økonomien til biskopen og domkirken i Bjørgvin har vært nært knyttet til Bergens liv og virke. Blant annet hadde hanseatene kontor i Bergen, og deres virke påvirket både kongen, geistligheten og borgerne i byen. Som handelsby har nok tienden utgjort en stor del av biskopens inntekter, i tillegg til de vanlige inntektene som bøter og landskyld. I likhet med de andre bispedømmene hadde domkirken i Bjørgvin et domkapittel; korbrødre som både var råd til biskopen og hadde andre oppgaver. På sitt meste bestod domkapitlet i Bjørgvin av 12 kanniker.⁶⁶ Disse delte ikke inntekt med biskopen, men ble blant annet lønnet gjennom kannikgjeld og prebender, slik som i Nidaros. Mye av det økonomiske rundt bispedømmet omhandler også andre rettigheter. Blant annet rettighetene når det kom til visitas rundt om i bispedømmet. Biskopene hadde plikt om årlig å reise gjennom bispedømmet sitt og høre på prestene og folket. Dette ble praktisert i liten grad, men ved å se på rettighetene ved en slik visitas avslører det hvor høyt biskopen var i hierarkiet. Biskopene hadde rett på skyss av

---

⁶² Helle 1982: 593

⁶³ Helle 1982: 877

⁶⁴ Berg 2017 b): 32

⁶⁵ Helle 1982: 878

⁶⁶ Helle 1982: 598

bøndene hvor enn han måtte ønske.⁶⁷ Dette gjaldt både på sjø og land, noe som var av stor betydning på Vestlandet. Men skyssplikten gjaldt ikke bare biskopen selv, han hadde også rett på et følge på opptil 30-40 mann.⁶⁸ Det var altså ingen enkel byrde for en bonde å frakte dette følget rundt om i bispedømmet. Kanskje av enda større betydning var det at bøndene også var pliktige å brødfø dette følget. Ofte kunne det handle om lengre perioder. Dette innebar også en betydelig andel drikke.⁶⁹ Dette er rettigheter som i stor grad også handler om økonomi, og som jeg må ta med i regnestykket. Biskopene i Norge hadde også rett på å ha 40 skattefrie menn i sin tjeneste.⁷⁰

Biskopene hadde også rettigheter og plikter utenfor det økonomiske. Disse var tredelte og omfattet: Vigsling, læring og jurisdiksjon.⁷¹ Vigslingsretten var viktig, og omfattet vigsling av kirker og hellige steder, samt innsettelse av nye prester. Dette betydde i praksis at det var biskopene som bestemte hvem som ble godkjente prester og ikke. Læringsaspektet gikk ut på at biskopen skulle forkynne den kristne tro både til befolkningen, men også sine egne prester. Den juridiske makten omfattet i stor grad den kristenretten som er nevnt tidligere i oppgaven. Biskopene hadde også muligheter til å lage nye lover, og opptre som dommer i kristenrettsaker. Den juridiske retten omfattet også alt det administrative og økonomiske i forvaltningen av bispedømmet og dets bygg, samt lønning av prester og andre geistlige. Med andre ord var biskopen ansvarlig for det meste av både åndelige, økonomiske og juridiske oppgaver i bispedømmet sitt.

2.3.3 Ytre påvirkning

Noe av det mer unike med Bjørgvin bispedømme var den store påvirkningen fra andre aktører enn lokale. Ved en nærmere analyse kan det argumenteres for at Bergen nærmest ble klargjort for reformasjonen. En av de rettighetene som kannikene hadde var valg av ny biskop ved forgjengerens død. Ved Bjørgvin ser man, slik ellers i de katolske rikene, at denne rettigheten flere ganger ble brutt og kastet til side av større makter som konge og pave.⁷² Da dette ikke var noe unikt for Bjørgvin, ser vi flere ganger ved slutten av 1300-tallet og tidlig 1400-tall at

---

⁶⁷ Helle 1982: 595

⁶⁸ Helle 1982: 595

⁶⁹ Helle 1982: 595

⁷⁰ Moseng mfl. 2007: 222

⁷¹ Helle 1982: 594-95

⁷² Helle 1982: 880

paven ofte forkastet kannikenes valg av biskop for å innsette en av sitt eget valg. Kongen var også ofte inne og blandet seg i de geistlige valgene. Hvorfor dette skjer i Bjørgvin kan forklares ut fra en rekke årsaker. For det første var Bergen Norges største og viktigste by, og langt mer knyttet til kongen enn for eksempel Trondheim, som var sete for erkebiskopen. Bergen var også en handelsby med stor tilknytning til Tyskland, reformasjonens vugge.⁷³ Mange av de biskopene pavene innsatte hadde også kongemakten anbefalt, enten gjennom brev eller direkte kontakt i Roma. De kirkelige affærene i Bjørgvin ble derfor langt mer påvirket av verdslig makt. Det mektigste eksempelet man har på dette kommer i årene rett før 1537. Lensherre Vincent Lunge på Bergenhus hadde drevet biskop Olav Torkelsson ut av byen med sin konstante masing om lutherske ideer.⁷⁴ Kongen Fredrik I hadde også i 1529 tillat lutherske predikanter å forkynne sin nye religion, til borgernes fortvilelse.⁷⁵ Biskopen i Bjørgvin stod derfor i en svekket posisjon ved inngangen til reformasjonen. I det som nesten blir en symbolsk handling rives også domkirken for å forsterke byen mot angrep.⁷⁶ Med det er Bjørgvins biskop, både fysisk og åndelig, nesten borte fra Bergen by i det Kristian III's skip seiler inn i Nidaros for å kjempe med kuler og krutt.

2.3.4 Oppsummering

Bjørgvin bispedømme synes å ha hatt en historie preget av økonomiske opp-og nedturer. Bispedømmet opplevde økonomisk vekst og ekspansjon frem til svartedauden, da inntekstgrunnlaget minsket betraktelig. Dermed var den økonomiske situasjonen svakere enn før svartedauden, som gjorde det vanskeligere for geistligheten i Bjørgvin å hamle opp med kongemakt, pave og hanseater. Det var nok lettere for kongen å blande seg i Bergen enn Trondheim. Bispedømmet opplevde også harselering fra lutherske predikanter i et tiår før reformasjonen, noe kongen ikke gjorde noe med. Dette til tross for at Fredrik I i tidligere tid hadde lovet å beskytte riket mot lutheranere. Ved starten av reformasjonen var derfor ikke biskopen i Bjørgvins posisjon like sterk som erkebiskopens i Nidaros.

---

⁷³ Berg 2017 b): 78

⁷⁴ Berg 2017 b): 78

⁷⁵ Imsen 2016: 69

⁷⁶ Helle 1982: 887

3 En overgangstid – fra katolsk til luthersk

3.1 Reformasjonen

«I løpet av 1500-talet gjekk det i Europa føre seg store kulturelle, religiøse og politiske omveltingar som førte til deling av den katolske kyrkja og såleis eit nytt konfesjonelt Europakart. Desse omveltingane er det me med ei fellesnemning kallar *reformasjonen*.»⁷⁷ Slik oppsummerer Sigrun Høgetveit Berg grunnlaget for begrepet «reformasjonen». Viktig for oppgaven er det å merke seg at det ikke bare er snakk om religiøse omveltinger, men også politiske og kulturelle. Spesielt kan man argumentere for at innførelsen av reformasjonen i Norge var mer et politisk grep fra den danske kongemakten, enn en villig konvertering av det norske folk. Reformasjonen startet med at den tidlige katolske munken Martin Luther gikk imot den katolske kirken i 1517. Spesielt var han mot avlatshandelen, som gikk ut på at man kunne betale kirken for et mildere opphold i skjærsilden. Tidligere i oppgaven har jeg vist eksempler på hvordan dette i praksis bidro til at kirken i Norge ble den største jordeieren i riket, gjennom sjelegaver. Luther hadde også en mening om at verdslige konger skulle stå over geistlige i samfunnet.⁷⁸ Han mente Kongen hadde fått sin makt direkte fra gud, og at ingen derfor kunne stå over kongen i hierarkiet. Dette ble grunnlaget for at lutherdommen ble såpass populær blant mange fyrster og konger, nettopp fordi de ville sikre seg inntektene fra kirken.⁷⁹ Disse tankene var nok en av grunnene til at Kristian III lot seg konvertere til den nye troen.

Kristian III kom seirende ut av grevefeiden, og ble med det den nye dansk-norske kongen. Han ville sikre seg kontroll over Norge og måtte derfor svekke kirken, som i praksis var landets øverste administrasjon. Luther og den nye troen hadde gitt ham et grunnlag for å plassere seg selv som kirkens øverste leder. I Norge var tanken på en reformasjon svært uønskelig, både på religiøst og politisk plan. Erkebiskop Olav Engelbrektsson ble Kristians største motstander, og mange historikere har delte meninger om erkebiskopens intensjoner. Mange mener han forsvarte det norske, mens andre mener han hadde en mer personlig interesse av å unngå en reformasjon. Olav skal ha kjempet tappert, men tapte mot Kristian og så seg nødt til å forlate landet. Med det innførte Kristian, med makt, den nye troen i 1537.

---

⁷⁷ Berg 2017 b): 7

⁷⁸ Palmer mfl. 2014: 81

⁷⁹ Palmer mfl. 2014: 83

Noe av det første kongen gjorde etter dette var å konfiskere alt kloster-og bispegods, med unntak av det som tilhørte lokalkirker.⁸⁰ De kirkelige saker og administrasjon ble nå en oppgave for kongen og hans tjenestemenn: superintendentene.

3.2 Kirkeordinansen og superintendentene

Kristian III gikk hardt ut mot biskopene da han innførte reformasjonen. Blant annet fikk de skylden for borgerkrigen kjent som grevefeiden.⁸¹ Dette ga kongen grunn til å fjerne den gamle ordningen med biskoper og bispedømmer. Han kalte til seg de fremste geistlige i Danmark, både lutheranere og tilhengere av det gamle, for å ordne et nytt system for kirken.⁸² Dette ble til den store lovgivingen kalt kirkeordinansen av 1537, som tok for seg hvordan all kirkelig aktivitet og administrasjon nå skulle foregå. Det er også viktig å merke seg at ordinansen ble laget i Danmark, av danske geistlige, for å gjelde i Danmark. Kristian anerkjente dog at forholdene i de to landene var forskjellige, og i kirkeordinansen står det skrevet at han straks skulle dra til Norge for å lage en egen ordinans. Inntil han fikk gjort dette måtte de norske geistlige støtte seg på en lovgivning som ikke var laget for deres land.⁸³

Fra 1537 var kirken direkte underlagt kongen, og geistligheten ble kongelige embetsmenn. De første og største endringene som kom med ordinansen gjaldt biskopene og bispedømmene. Nå skulle det hete superintendent, ikke biskop.⁸⁴ Superintendentene skulle ikke lengre betjene bispedømmer, men stift.⁸⁵ Med de nye titlene fulgte det også med en stor forandring. Det var ikke superintendenten som var øverste leder i stiftet, slik biskopene i Norge hadde vært. Den øverste leder, som også hadde ansvar for kirkelig stell og geistlige saker, var den kongelige

---

⁸⁰ Berg 2013: 80

⁸¹ Imsen 1982: 9. Grevefeiden brøt ut etter Fredrik 1. død i 1533. Kristian III mente krigen kom som et resultat av at biskopene ikke klarte å velge ny konge. Adelen valgte Kristian III, og sammen med svensk støtte beleiret han København og erobret Danmark. Lübeck gikk til angrep mot Danmark da Frederik døde, og borgerkrigen er oppkalt etter hærføreren grev Christoffer.

⁸² Kirkeordinansen av 1537: 49. Ordinansen har blitt oversatt og modernisert i 2017 av Terje Ellingsen; prest og kirkehistoriker, og det er denne versjonen jeg kommer til å bruke som hovedkilde til den nye ordningen

⁸³ Berg 2017 b): 91. En egen norsk kirkeordinans skulle ikke komme før i 1607.

⁸⁴ Kirkeordinansen av 1537: 114

⁸⁵ Kirkeordinansen av 1537: 114. Jeg kommer til å benytte meg av «stift» for å beskrive forholdene etter 1537.

befalingsmannen kalt lensmann eller lensherre.⁸⁶ Grensen for hva som angikk lensherren og hva som angikk superintendenten skulle vise seg vanskelig å skille. Målet med denne ordningen var i praksis å splitte den gamle biskopens ansvarsområde i to. Det verdslige falt nå på lensherren, mens det åndelige falt på superintendenten. Sammen skulle de to holde styr på stiftet på vegne av kongen.⁸⁷ Biskopene i Norge mistet derfor ikke bare inntekter, men også rettigheter og makt. Læringsmyndigheten, ordinasjonsmyndigheten og juridiksjonsmyndigheten ble fjernet. Det viktigste oppdraget superintendentene fikk var å sørge for at reformasjonen gikk for seg slik kongen ønsket. De skulle ha ansvaret for å formidle den nye troen til folket, samt bygge skoler for å utdanne nye prester. Videre skal jeg se på de konkrete oppgavene til superintendentene.

3.2.1 Superintendentens lønn og oppgaver

Ordinansen skulle være en slags arbeidsbeskrivelse for superintendentene. Her var det stadfestet hva de skulle gjøre, og hva de skulle få betalt for jobben. Superintendentene skulle få drahjelp av prostene, en i hvert herred.⁸⁸ Prostene skulle rapportere inn til superintendenten hvordan ting stod til ute i stiftet, både økonomisk, men også rent åndelig.⁸⁹ Derfor bar kirken fremdeles et hierarkisk preg. Formålet med dette var at kongen skulle få vite hvordan reformasjonen foregikk. I tillegg til prostene hadde superintendenten krav på en rekke tjenere; to tjenestepiker, «[...]en skriver, en mann å sende i sitt ærend, en kjørekar som kan røkte fire hester, og en gutt som han alltid skal ha hos seg.»⁹⁰ Sammenlignet med de 40 skattefrie mennene biskopene hadde krav på var dette en stusselig ordning. Det er tydelig at Kristian III ønsket å svekke bispemakten. Det som var nytt for lutherske superintendenter var at de nå kunne ha familie. Både kone og barn var akseptert innenfor den nye troen, der de katolske biskopene måtte leve i sølibat. Lønnen var også fastsatt i ordinansen, og årlig skulle superintendentene ha; «[...]To lester rug, fire lester malt, to lester havre, femti lass høy, tjue lass halm, førti lam og et hundre gylden i gull.»⁹¹ Én lest hadde varierende verdi, men var som regel en skipslast, eller det en hest med vogn kunne trekke. Dette var naturalia som var

---

⁸⁶ Imsen 2016: 65-66

⁸⁷ Kirkeordinansen av 1537: 124

⁸⁸ Kirkeordinansen av 1537: 114. Herred var et administrativt område.

⁸⁹ Kirkeordinansen av 1537: 120

⁹⁰ Kirkeordinansen av 1537: 114

⁹¹ Kirkeordinansen av 1537: 117

vanlige i Danmark, mens den norske kystøkonomien i stor grad baserte seg på fisk, særlig i de nordligste prestegjeldene. Denne lønnen skulle flere av de norske superintendentene klage på.

For denne lønnen skulle superintendentene utføre en rekke oppgaver. Som nevnt var hovedoppgaven å innføre reformasjonen. De skulle ta seg av alle sakene som omhandlet gud og religionen.⁹² Det var nå slik at superintendenten skulle holde seg unna verdslige saker, med mindre lensherrene ba om hjelp.⁹³ Ordinansen la derfor stort fokus på å trekke klare linjer mellom ansvarsområdene til de som skulle styre stiftet. Nå som det ble lagt mindre vekt på biskopenes rolle som dommere, kunne man legge større vekt på andre ansvarsområder. Den største oppgaven, som også må ha tatt mest tid, var ansvaret for de nye latinskolene.⁹⁴ Superintendenten skulle opprette skolene, tilsette læremestere og ordne lønn og underhold.⁹⁵ Dette var en stor og vanskelig oppgave. Kristian III kan ha tenkt at den mest fredfulle veien til en vellykket reformasjon var å sakte erstatte de eksisterende katolske geistlige med lutherske. For å gjøre dette måtte han opprette skoler for å utdanne disse nye geistlige. Ansvaret falt på superintendentene, som skulle sørge for at dette gikk skikkelig for seg. Hele arbeidet med å innføre reformasjonen i Danmark og Norge falt derfor på superintendentene, ettersom latinskolene var nøkkelen til dette. Ordinansen var dog utarbeidet med Danmark som utgangspunkt. I Norge var det vanskelig å rekruttere folk til skolene, og skaffe nok inntekt og underhold. Det var en generell mangel på geistlige i Norge i reformasjonshundreåret. Det var heller ingen stor motivasjon hos det danske presteskapet for å komme til Norge. Grunnen var både at lønnen var dårlig, men også fordi Norge; «af et almindeligt Rygte var sagt, at være saa farligt, og et haardt Folk udi, som sloge Præster og andre ihiel.»⁹⁶ Norges første superintendent, Geble Pederssøn, skulle jobbe iherdig med akkurat disse problemene.

Med reformasjonen ble den tidligere firedelte tienden nå delt i tre, slik den hadde vært i Danmark. Den delen som forsvant var bondeluten, altså hjelpen til de fattigste i sognet. For å kompensere for dette bortfallet ble det opprettet en fattigkiste, som superintendentene

---

⁹² Kirkeordinansen av 1537: 115

⁹³ Kirkeordinansen av 1537: 116

⁹⁴ Latinskolene var viktigere enn i katolsk tid, da kravet til prestenes utdanning økte med reformasjonen.

⁹⁵ Kirkeordinansen av 1537: 118-19

⁹⁶ Fossen 1979: 108

sammen med lensherren skulle ha ansvaret for.⁹⁷ Den skulle opprettes i kjøpstedene, og her skulle det samles inn gaver og annet folk ville gi til de fattige. Superintendenten skulle finne de mest gudstroene i stiftet og gi dem forvaltningsansvar for denne kisten.⁹⁸ Dette markerer en overgang, fra at en del av tienden gikk folket til gode, til en økonomi basert på generøsitet. Å hjelpe de fattige var derimot en plikt alle kristne hadde ifølge ordinansen. Denne kisten skulle ikke bare være superintendentens ansvar, han skulle også få hjelp av presteskapet og kjøpstadrådet i stiftet. Det er et gjentakende moment at superintendenten skulle handle mer i kraft med andre enn alene, som kan være et uttrykk for kongens ønske om å begrense kirkens makt. Det er også skrevet i ordinansen at; «Det er et under om én mann er nok til å overkomme alt dette, så han ikke kan bekymre seg mye om andre saker. Ja, hvem er rett dugelig til dette, som Paulus sier.»⁹⁹ Ordinansen gir et inntrykk av hvordan Kristian III ideelt sett ville at kirken skulle fungere. Ordinansen var dog tenkt for Danmark, og skal vi forstå hvordan den i praksis fungerte er vi nødt til å se på arbeidet til superintendentene.

---

⁹⁷ Kirkeordinansen av 1537: 118

⁹⁸ Kirkeordinansen av 1537: 120

⁹⁹ Kirkeordinansen av 1537: 116

4 Geble Pederssøn – Norges første superintendent

4.1 Hvem var Geble Pederssøn?

Geble Pederssøn var den første norske lutherske superintendent. Han styrte over Bergen stift, og dermed ble Bergen første stift med luthersk superintendent istedenfor katolsk biskop. Pederssøn har historiografisk fått en slags helterolle hos en del tidligere, norske historikere.¹⁰⁰ Han prises for å være en foregangsmann, likt av alle, som bygde skoler og utdannet prester. Litt spesielt er dette, ettersom han i virkeligheten var et ledd i å fjerne norsk selvstendighet. Det råder også en del uklarhet om Pederssøns fødested. I kildene jeg har benyttet meg av har noen skrevet han er fra Alstahaug, noen fra Herøy og noen fra Dønna.¹⁰¹ Ifølge norsk biografisk leksikon ble han født i 1490 på Hæstad på Dønna.¹⁰² Om dette er tilfellet ville det forklart hvorfor litteraturen har en del sprik i fødesteder. Hæstad var en gård på øyen Dønna, som i samtiden tilhørte Herøy sogn. Herøy sogn var igjen underlagt Alstahaug prestegjeld, som også var kannikgjeld. Hans far var Peder Simonsen og mor Margreta¹⁰³. Pederssøns foreldre tilhørte det man i Norge kaller lavadel, som vil si personer med en viss økonomisk inntekt, gjerne gjennom handel eller jordegods.¹⁰⁴ Fra Helgelandskysten hadde Pederssøns familie kontakt med både Trondheim og Bergen. Alstahaug var kannikgjeld for Nidaros, og gjennom handel og fiske hadde de kontakt med kjøpmannstaden Bergen.¹⁰⁵ Pederssøn ble dog ikke på Helgelandskysten hele livet, men flyttet til Bergen. Der fikk faren stilling som rådmann, et yrke man gjerne finner lavadelige i. Mange lavadelige gjennomførte også studier i utlandet. Pederssøn har vært mye omtalt som «mester Geble», noe som kommer av at han hadde magistergrad. Han studerte først i Norge, både i Trondheim og Bergen.¹⁰⁶ Etter dette dro han til Alkmaar i Nederland i 1514, der han startet sitt utenlandske studieløp.¹⁰⁷ Flere norske adelige og geistlige skulle bli Pederssøns studiekamerater i Nederland, og man kan tenke seg at han allerede her har knyttet seg et nettverk. Han skal også ha møtt på mennesker

---

¹⁰⁰ Supphellen 1970: 184. Blant annet av Anton Christian Bang og Sverre Steen

¹⁰¹ Berg 2017 b), Imsen 1982, Imsen 2016, Ellingsen 1999

¹⁰² Fossen 2022

¹⁰³ Lampe 1895: 1

¹⁰⁴ Ellingsen 1999: 28. Se også: Ellingsen, Terje. (1997). *Reformasjonen i Norge: da kirken valgte kurs*. Høyskoleforlaget AS

¹⁰⁵ Ellingsen 1999: 28

¹⁰⁶ Ellingsen 1999: 29

¹⁰⁷ Lampe 1895: 1

som skulle spille betydelige roller innenfor reformasjonsbevegelsen, men Terje Ellingsen mener det er lite som tyder på at Pederssøn var spesielt engasjert i Lutherdommen.¹⁰⁸ Det de fleste historikere er enige om derimot er den humanistiske påvirkningen Pederssøn fikk i Alkmaar. Alkmaar var kjent for å være et sted der moderne tenkning og kirkelig kritikk florerte.¹⁰⁹ Dette innebar humanistiske strømninger, men også mer pragmatisk kritikk av den katolske kirken. Blant annet ble både klostrene og paven kritisert i lik bane som Martin Luther senere skulle gjøre. Dette var tanker det må ha vært vanskelig for unge Pederssøn å ikke fange opp, og kanskje skulle dette bidra til hans rolle senere i livet som en taler for det nye. Han fullførte sitt studieløp i Louvain, og tok der magistergraden.¹¹⁰ Etter studiene i utlandet returnerte Pederssøn til Norge, nærmere bestemt Bergen. Her var det gode muligheter for en teologisk utdannet mann. Han ble skoleleder (rektor) for skolen ved domkirken i 1517, og allerede ett år etter ble han innlemmet i domkapitlet i 1518.¹¹¹ Noen år senere skulle han også få tittelen som erkediakon, formann for kapitlet, i forbindelse med en reise til Roma angående bispevalg. Det at Pederssøn ble sendebud til Roma og fikk stillingen som erkediakon viser at han var en dyktig og godt likt mann.

Når Olav Torkelsson døde i 1535 ble Bjørgvin bispedømme stående uten biskop. Dette var under grevfeiden, og situasjonen om hvem som skulle erstatte han var komplisert. Erkebiskopen og kapitlet i Bergen ville ha Pederssøn, men det norske riksrådet mente han var for svak politisk.¹¹² Hans gode evner som geistlig var ikke overførbare til politikk. Pederssøn selv var forsiktig med å røpe sine intensjoner. Tittelen man fikk som utvalgt biskop var «electus». Pederssøn tok aldri selv i bruk denne tittelen, som kan hinte til at han ville trå varsomt frem med kongen og riksrådet.¹¹³ Ved å titulere seg selv som electus kunne det være en måte å vise sin støtte til erkebiskopen. Pederssøn mente valget burde gå skikkelig for seg, og at man burde vente til tronfølgespørsmålet var besvart. Når det ble klart at Kristian III ble den nye dansk-norske kongen reiste Pederssøn ned til København. Hva de to har snakket om vet man ikke, men det er tydelig at Pederssøn har snakket godt for seg. Han kom hjem til

---

¹⁰⁸ Ellingsen 1999: 30

¹⁰⁹ Ellingsen 1999: 29

¹¹⁰ Ellingsen 1999: 29

¹¹¹ Ellingsen 1999: 29

¹¹² Ellingsen 1999: 31

¹¹³ Beyer 1970: 211

Norge som superintendent over Bergen stift i 1537. I et brev fra Kristian til de geistlige i Bergen står det;

at kongens Brev har befalet Mester Geble at være Superattendent over Bergens Stift, at de derfor prædike det rette rene og klare Guds Ord, eftersom Mr. Geble underviser dem, saa at de, naar Kongen selv personlig kommer der udi Landet, da findes saaledes, som Kongens Brev Udviser.¹¹⁴

Og dermed ble erkebiskopens førstevalg som katolsk biskop den første lutherske superintendent. Hvorfor kongen valgte Pederssøn, og ikke arresterte ham som han gjorde med nesten samtlige av katolske biskoper har en sammensatt årsaksforklaring. Pederssøn hadde allerede sammen med lensherre Eske Bille styrt stiftet fra 1536. Han var godt likt av domkapitlet og de katolske geistlige, samtidig som han ønsket en reform innenfor kirken. I tillegg hadde han også en god tone med Bille, som anbefalte Pederssøn til Kristian.¹¹⁵ Pederssøn var også godt kjent i Bergen, og visste om hvilke problemer som kunne oppstå med tyskerne på bryggen. Kristian IIIIs politikk med reformasjonen i Norge var å trø varsomt. Han ville erstatte de katolske geistlige, men de skulle få sitte i sine stillinger livet ut. Pederssøn var derfor det perfekte verktøy for dette; han var forsiktig, men også et bindeledd mellom kongen og den katolske geistligheten. I følgende kapittel skal vi se på hvordan Pederssøn i praksis utøvde sin plikt.

4.2 Geble Pederssøns kirkelige administrasjon

4.2.1 Skole og domkirke

Rent fysisk var det kirkelige i Bergen etter reformasjonen i en noenlunde dårlig stand. Domkirken og bispegården var jevnet med jorden av lensherrene Vincens Lunge og Eske Bille for å forsterke byens forsvar. Munkeliv kloster var brent ned av Tord Roed, en av Vincens undersåtter.¹¹⁶ Skolene i byen skulle også være i en forfallen tilstand. Før Pederssøn kunne undervise i den nye troen måtte han ha brukbare lokaler. Noe av det første han tok fatt på var å bygge en ny latinskole ved domkirkegården.¹¹⁷ Denne var den første nye skole i Norge etter reformasjonen. De nye prestene måtte ha gode latinkunnskaper, bedre enn sine

---

¹¹⁴ NRR B. 1: 51, 1537

¹¹⁵ Ellingsen 1999: 31

¹¹⁶ Oration om mester Geble: 61

¹¹⁷ Oration om mester Geble: 44

katolske forløpere. Han innsatte også Erick Los til skolemester (rektor) ved skolen.¹¹⁸ Her har Pederssøn handlet helt i tråd med instruksen for hva en superintendent skulle gjøre. Ordinansen fastslo at superintendenten var ansvarlig både for skolene, men også personal og lønn. Pederssøn var også ofte innom skolen, og underviste selv i den nye lutherske katekismen. Straks etter Pederssøn hadde bygget den nye skolen tok han fått på å utarbeide en ny domkirke, med bisperesidens. Pederssøn skal angivelig ha brukt 1000 gylden på å utarbeide kirken ved st. Olavsklosteret.¹¹⁹ Han har også utarbeidet det forlatte klostret med tømmer fra Munkeliv, slik at han nå kunne bo der. Det gamle klosteret, med kirken, ble den nye bispegården. Denne jobben var det Pederssøn selv som tok på seg, for å følge den nye kirkeordinansen. Han har påkostet, fra egen lomme, en skole, en kirke og en bisperesidens. Hvordan Pederssøn hadde råd til dette, med lønnen fastslått i ordinansen, har en enkel forklaring; han fikk langt mer enn han skulle. Pederssøn ble forlenet av kong Kristian III med Munkeliv klostres godsamling.¹²⁰ Han fikk også en fjerdedel av fisketollen, som i Bergen måtte ha utgjort en stor del av inntekten. Tørrfisk hører vi ikke om i ordinansen, selv om dette var den viktigste varen ikke bare i Bergen, men også i Trondheim med sine nordnorske kannikgjeld. Imsen anslår at inntektene fra Munkeliv ga Pederssøn 600 spann smør i året, i tillegg til hans andre inntekter.¹²¹ Kong Kristian må derfor hatt et særs godt forhold til Pederssøn, da ingen andre superintendenter skulle komme nær en slik avlønning. Imsen påpeker at ordinansens lønn mest sannsynlig ikke har vært bindene, men heller dynamisk.¹²² Blant annet bevist gjennom Pederssøns store forleninger. Kanskje har denne lønnen vært noe de diskuterte da Pederssøn var i København. Det kan være en plausibel teori at Pederssøn har overtalt kongen om at en slik lønn ville hjelpe reformasjonen i Norge. Mulig har de inngått en avtale om at en stor del av lønnen skulle brukes på kirker og skoler, slik vi ser Pederssøn gjør. Det blir vanskelig å påpeke en eksakt grunn for Pederssøns store motivasjon og grundige arbeid med reformasjonsinnførelsen. Det var nok ikke tenk at superintendentene skulle bruke sin egen lønn for å bygge skoler og kirker, som også kommer frem av at lønnen var relativt beskjeden sammenlignet med hva biskopene hadde fått. Pederssøns handlet også i tråd med

---

¹¹⁸ Oration om mester Geble: 50

¹¹⁹ Oration om mester Geble: 44. En gylden var en nederlandsk myntenhet, populær også i Skandinavia

¹²⁰ Imsen 1982: 79

¹²¹ Imsen 1982: 81

¹²² Imsen 1982: 96

ordinansen når han opprettet en fattigkiste ved den nye domkirken.¹²³ Her skulle allmuen gi gaver til de fattige, men stort mer vet vi ikke om kisten. Ifølge ordinansen var det beboerne i Bergen som skulle ha ansvaret for kisten, som kan forklare hvorfor kildematerialet ikke er dekkende. Fattigkistene var først og fremst for byene, mens på landsbygden fungerte de fremdeles med et legdsystem.¹²⁴ Nå som domkirke, latinskole og bisperesidens var på plass, kunne Pederssøns starte forkynningen av evangeliet. Dette kunne han ikke klare alene, men det var også en stor mangel på kvalifisert personell. Hvordan tok Pederssøn fatt på dette?

4.2.2 Pederssøn og studentene

Både Beyer, dansk og norsk adel og eldre historikere har dyrket Pederssøn som en god, fin mann. Derfor blir Pederssøns gode gjerninger ofte tolket som uttrykk for hans store kjærlighet. Pederssøn hadde nok gode menneskelige egenskaper, men jeg mener mange av hans gjerninger også burde sees i et mer pragmatisk lys. Gjennom sitt embete finansierte han mange studenters opphold i utlandet, og mange av disse ble også prester i stiftet.¹²⁵ Superintendenten hadde et overordnet ansvar for geistlig personell, selv om lensherren i grunnen var øverste leder i stiftet. Det var Pederssøns ansvar å skaffe prester og skolemestere som skulle forkynne den nye troen. Han hadde også ansvaret for undervisningen. Pederssøn skrev til Peder Palladius i Danmark og ba om flere menn til å betjene skolene og kirkene i Bergen stift.¹²⁶ Dette var det lite Palladius kunne gjøre noe med, siden det var en generell mangel på kvalifisert personell i Norden. Pederssøn tok derfor saken i egne hender, og finansierte utdanningen til nye prester. I stedet for å ta dette som uttrykk for Pederssøns store kjærlighet, kan man studere hvilken praktisk betydning dette hadde. Det er tydelig at Pederssøn tok fatt på sitt kall med stort engasjement. At det ikke var nok geistlige til å besette stillingene i hans nye skole, og ellers i stiftet, måtte ha satt en brems på hans arbeid. Pederssøn tjente derfor på å støtte nye presters utdanning økonomisk. Hans økonomiske særstilling gjorde dette også mulig. Pederssøn finansierte blant annet Beyers utdanning.¹²⁷ Når Beyer returnerte til Bergen ble han innsatt av Pederssøn som lektor ved latinskolen. Her endte han også opp som både

---

¹²³ Oration om mester Geble: 59

¹²⁴ Roos 2023. Et legdsystem var et hjelpesystem for fattige og syke på landsbygdene. De som ikke kunne forsørge seg selv ble sendt rundt på omgang hos de forskjellige gårdene.

¹²⁵ Fossen 1979: 108

¹²⁶ Oration om mester Geble: 44. Det var mangel både i by og bygd

¹²⁷ Oration om mester Geble: 45

lesemester og rektor. Pederssøn har altså, i mangel av personell, skaffet sitt eget. Dette var ikke bare kynisk gjort, Pederssøn var også svært glad i Beyer, og anså han som både sønn og arving. Andre personer Pederssøn støttet finansielt var: Peder Simensen, Willem Hanssen, Oluff Thordsen, Henning Due og en Auden fra Færøyene.¹²⁸ Alle fikk stillinger innenfor kirken i Norge, blant annet som organister, skolemestere og prester. Ved en åpen tolkning kan man argumentere for at dette var fastslått i ordinansen. Det er i hvert fall mulig Pederssøn har tolket det dithen. At de katolske prestene ble erstattet av Pederssøns elever viste i alle tilfeller at dette arbeidet bar frukter. Det var derimot ikke alle beboerne i Bergen som var like begeistret for den nye trosretningen, og det den førte med seg.

4.2.3 Pederssøn og tyskerne

Tyskerne på Bryggen i Bergen var fremdeles katolske, og mange av de hanseatiske byene i Tyskland likeså. Pederssøn fikk problemer med tyskernes utagerende oppførsel, og deres presteskap. De hadde klart å skaffe seg kontroll over Martinkirken, Mariakirken og Halvardskirken under de turbulente forholdene før reformasjonen.¹²⁹ Gjennom å ansette tyske kirkeverger og tyske sogneprester fra Lübeck hadde de fått kontroll over både regnskapet og messen i kirkene.¹³⁰ Det var gått så langt at tyskerne hadde fått omgjort Halvardskirken til sognekirke for kun dem. Det var problematisk at tyskerne innsatte sine egne prester, for ordinansen fastslo at kun lensherren hadde myndighet til dette. Et av formålene til reformasjonen var nettopp å få slutt på at kirken hadde rett til investitur. Superintendenten, altså Pederssøn, skulle velge prester, og lensherren skulle innsette dem på vegne av kongen. Denne saken ble for stor for superintendenten alene, og saken ble ikke løst før etter Pederssøns død. Beyer forteller dog om en episode med tyskerne på Bryggen og Pederssøn. Om man kan stole fullt og helt på Beyers utsagn om tyskerne er heller tvilsomt. Han var en frelst lutheraner og en god kristen. Hans beskrivelse av tyskernes oppførsel er mest sannsynlig overdrevent i forhold til hvordan det egentlig var. Han skriver blant annet at de var mordere, røvere, opprørske, blodgjerrige og løsaktige.¹³¹ Han skriver også at de holdte på med fyll og drukkenskap. Vi vet tyskerne var problematiske for borgerne i Bergen gjennom flere

---

¹²⁸ Oration om mester Geble: 47. Beyer nevner også en del andre, men legger til at de «[...]fick ingen Hielp fra Norrige[...]»

¹²⁹ Fossen 1979: 110

¹³⁰ Fossen 1979: 110

¹³¹ Oration om mester Geble: 56

eksempler, og derfor finnes det nok også mye sannhet i Beyers beskrivelse.¹³² Pederssøn, som var en forsiktig mann av natur, slet med å hankses med kontoret. Han gjorde som ellers når det var problemer i stiftet, og skrev til Peder Palladius. Palladius skrev så en stor bok om tyskeres atferd og sendte den til Pederssøn.¹³³ Pederssøn samlet så tyskerne og leste boken for dem, og truet med å oversette den til flere språk og sende til flere land slik at alle kunne lese om deres synder.¹³⁴ Tyskerne, som i stor grad var handelsmenn, var avhengige av et godt rykte i flere land. Ingen ville drive handel med slike ukristelige folk, spesielt ikke handelsmenn fra de landene som enda var katolske. Ifølge Beyer hjalp dette voldsomt på, og kontoret endret sine skikker. Om dette er propaganda for lutheranismen er usikkert, men det er godt mulig dette skremte kontoret. Spesielt ettersom Palladius i København hadde engasjert seg i saken. Vi vet også at de tyske predikantene begynte å forkynne den lutherske katekismen, og Pederssøns handlinger har nok vært en pådrivende årsak for dette.

4.3 Oppsummering

I 1555 ble Pederssøn rammet av slag og endte opp som sengeliggende.¹³⁵ Han ba da kong Kristian om å løslate han fra sitt embete, men Kristian nektet.¹³⁶ Pederssøn måtte ha gjort et veldig godt arbeid, for Kristian nektet å innsette en ny superintendent så lenge Pederssøn levde. To år senere, i 1557, døde Norges første lutherske superintendent. Hva ble så hans ettermæle? Det er lett å se hvordan Pederssøn historiografisk sett har fått et godt rykte. I sin samtid var han godt likt av både venner og motstandere. Han var Olav Engelbrektsson favoritt til ny katolsk biskop, men ender opp med en så god tone til kong Kristian III at han nekter å erstatte han. Pederssøn gjorde også mange gjerninger som kan karakteriseres som objektivt gode. Han brukte egne ressurser på å bygge skoler og hus, og støttet studenter økonomisk. Han tok også til seg fostersønner. Hva enn motivasjonen hans var for disse gjerningene har de bidratt til kulturell utvikling i Bergen. Pederssøn tok fatt på reformasjonens innførelse med stort engasjement, og fulgte ordinasjonen nesten til punkt og prikke. I tillegg kjempet han en kamp mot tyskerne på kontoret, og innførte også konkrete tiltak mot dem. Mye av Pederssøns

---

¹³² DN V, nr. 1039, 1523. Tyskerne hadde stjålet, drept og tatt til fange en rekke skotter og andre tyskere. De skal også ha forsøkt å rive ned kongsgården i Bergen.

¹³³ Oration om mester Geble: 57

¹³⁴ Oration om mester Geble: 57

¹³⁵ Oration om mester Geble: 47

¹³⁶ NRR B. 1: 192, 1555

suksess kan også tilskrives hans økonomiske situasjon. Han stod i en sterkere økonomisk situasjon enn noen annen superintendent. Om dette var på grunn av hans gode forhold til kongen, eller om Kristian III så det fornuftig å gi han mer handlekraft er usikkert. Bergen var på mange måter predisponert for reformasjonen, og kanskje var arbeidet her enklere for Pederssøn enn i andre stift? Selvfølgelig ble ikke Bergen ferdig reformert i løpet av Pederssøns levetid, men han la et solid grunnlag for videre arbeid. Han sikret både personell og bygg, som kom til å gjøre jobben til Jens Skjelderup, Bergens andre superintendent, mulig.

5 Jens Pederssøn Skjelderup d.e. – vitenskapsmann og teolog

5.1 Hvem var Jens Pederssøn Skjelderup?

Når den høyt aktede Mester Geble døde, måtte hoffet i Danmark se seg om etter en verdig etterfølger. Valget falt på den danske Jens Pederssøn Skjelderup. Dermed fortsatte trenden som hadde begynt på 1400-tallet: de høyere embetsstillingene ble besatte av dansker.¹³⁷ Hvem var så denne mannen kongen innsatte som sin tjenestemann i Norges største by?

Det eksisterer ingen kilder om hvor Jens Skjelderup ble født og vokste opp. Ifølge John Fredrik Lampe er det rimelig sikkert at Skjelderup kom fra Skjelderup i Fyen i Danmark.¹³⁸ Hans far var Peder Jensen og mor Maren Nilsdatter. I likhet med Pederssøn studerte Skjelderup, og gjennom sin stilling som superintendent tilhørte han senere borgerskapet. Skjelderup studerte ved universitet i København og hadde magistergrad i filosofi, bachelor og doktorgrad i medisin og var professor i fysikk.¹³⁹ Av sin doktorgrad blir Skjelderup, slik Pederssøn ble kalt mester, omtalt i kildematerialet som doktor. Mens han jobbet som professor ved universitetet fikk han et kall i 1557 om å besette den ledige superintendentstillingen i Bergen. Det må ha hersket en del tvil hos Skjelderup når det kom til å takke ja til stillingen. Han fikk et løfte fra universitetet i København om at han når som helst kunne returnere til sin stilling der.¹⁴⁰ Dette løftet brukte også Skjelderup som argumentasjon når han stadig vekk klagde på den forfalne bispeboligen. Skjelderup blir derfor en unik aktør, i den forstand at han ikke hadde presteerfaring. Steinar Imsen mener Skjelderup «var mer vitenskapsmann enn prest før han overtok embetet.»¹⁴¹ Til tross for dette skrev han flere teologiske verk, som jeg kommer til å gå i dybden på i de følgende avsnittene. Jeg skal også se på lønnsforholdene og bildestriden som foregikk i Bergen.

---

¹³⁷ Berg 2017 b): 131

¹³⁸ Lampe 1895: .4

¹³⁹ Lampe 1985: 4

¹⁴⁰ Roggen 2022

¹⁴¹ Imsen 1982: 146

5.2 Jens Pederssøn Skjelderups kirkelige administrasjon

5.2.1 Nødtørftig Underholdning

Lønnen til superintendentene ble fastslått i kirkeordinansen. Som tidligere påpekt var denne lønnen fastsatt med Danmark som utgangspunkt. I et brev fra kongen datert 1557 finner vi en oppdatert versjon, som er utarbeidet mellom kongen og Skjelderup selv, der de norske forholdene er tatt i betraktning. Her kan vi lese at lønnen skulle være: «200 Daler, Malt 24 stykker, Meel 18 stykker, Smør 4 Tønder, Fisk 30 Voger, som aarlig gives af Andenes, Kjør og Øxne 8, Faar og Lam 40, og Fjerdeparten af al den ferske Tiende, som gaaer af Toldboden paa Bergen og Superintendenten tilforn havde.»¹⁴² Dette brevet er interessant for oppgaven på flere områder. For det første er det bevis på at Skjelderup mest sannsynlig var bevisst på forholdene i Bergen, og derfor utarbeidet en plan med Kristian III for å gi ham bedre vilkår. Tørrfisken var Norges største og viktigste eksportvare, og i brevet er det også fastslått hvor Skjelderup skulle få fisken fra. At Skjelderup skulle avlønnes med fisk fra Nord-Norge minner om den trønderske kannik-ordningen der de største fiske-sognene avlønnet korbødrene i Nidarosdomen.¹⁴³ Et annet viktig moment er at lønningen ikke bare er tilpasset Norge som område, men er helt spesifikt utarbeidet for byen Bergen. Skjelderup fikk en fjerdedel av fisketienden fra tollboden, slik som Pederssøn også hadde fått. Nytt med reformasjonen var også at tienden skulle deles i tre, slik som i Danmark. At Skjelderup fikk en fjerdedel viser at tienden fikk bestå, i hvert fall i en periode, slik den hadde i katolsk tid.¹⁴⁴ Altså kunne man ikke benyttet denne avlønningen som en standardisert norsk lønning, slik ordinansen hadde fastsatt. Selv om denne lønningen hadde utgangspunkt i ordinansen var den tilpasset særegne forhold som gjaldt for Bergen. I den forstand kan man også si Skjelderups lønning var et avvik fra ordinansen, da ikke i like stor grad som med Pederssøns. Skjelderup fikk ingen godssamling av kongen slik sin forgjenger hadde, og var derfor også betydelig fattigere. Han fikk residens i gråbrødre-klosteret som Pederssøn hadde stilt i stand, og nøt

---

¹⁴² NRR B. 1: 228, 1557. Han fikk også tillatelse til å bruke Munkeliv eng for å fø 6 kyr og 2 hester.

¹⁴³ Det må også tas i betraktning at all tørrfisk kom fra Nord-Norge. Grunnen til at kongen kunne avlønne Skjelderup med fisk fra Andenes var at denne eiendommen hadde tilhørt erkebiskopen. Erkebiskopens gods ble konfiskert med reformasjonen, og kunne derfor disponeres av kongen til avlønning av Skjelderup

¹⁴⁴ Fra gammelt av var tienden delt i fire: til kirkebygg, prest, bondelut og biskop. Den nye ordningen var: bygg, prest og konge. Den delen Skjelderup får er egentlig kongens, som han velger å gi slipp på for å avlønne superintendenten.

derfor også av Pederssøns tidligere flittighet.¹⁴⁵ Man skulle tro at slike forutsetninger skulle gjøre jobben som superintendent enkel, men som vi skal se kom dette til å by på en rekke problemer.

I 1559 døde Kristian III, og med tronskiftet oppstod det nye forhold i Bergen. Blant annet ble Christoffer Valkendorf avløst som lensherre av Erik Rosenkrantz. I denne sammenheng fikk Rosenkrantz et brev av kongen i 1560, som berettet at Skjelderup hadde klagd på forholdene rundt lønnen sin. Ifølge Skjelderup hadde han fått en inntekt av Voss prestegjeld av Valkendorf, som Rosenkrantz nå hadde kuttet ut.¹⁴⁶ Brevet er datert til november 1560, som betyr at Skjelderup måtte ha fått inntekten en tid mellom 1558 og 1560, mest sannsynlig med tilsettelsen som superintendent. Den opprinnelige lønningen hadde altså allerede blitt endret på. Det skulle gå 13 år før Skjelderup fikk tilbake inntekten fra Voss prestegjeld.¹⁴⁷ Han overtok det da fra en Anders som var skriver i Bergen, og som må ha fått inntekten av Rosenkrantz. Ett år etter Skjelderup fikk tilbake inntekten fra Voss fikk han også kongens del av tienden fra Hammerum prestegjeld.¹⁴⁸ Hammerum er i Danmark, og viser at kongen disponerte inntekter fra Danmark helt opp til Norge for å få økonomien til å fungere. Årsaken til at lønnen blir et så viktig moment i oppgaven min er at Skjelderup mente han trengte en høyere lønn «paa hans Embeds Vegne.»¹⁴⁹

Å innføre reformasjonen i Norge skulle altså vise seg å være en dyr sak. Manglende midler satte kjepper i hjulene for de mange endringer som skulle finne sted. Dette forserker det jeg tidligere har diskutert om at Pederssøns mange dyder skyldtes hans unike lønnsituasjon. Det er tydelig at lønnen og oppgavene til de norske superintendentene ikke samsvarte. Fredrik II må også ha hatt forståelse for dette, ettersom Skjelderup tross alt får to ekstra inntekter. Dette skaper da spørsmålet om hvorfor lønnen til superintendentene var så lav, om en mer fruktbar lønn ville føre til en raskere, og mer effektiv, reformasjon? Blant annet har Steinar Imsen påpekt at Bergen var en av to steder der superintendenten faktisk ble avløst med genant.¹⁵⁰

---

¹⁴⁵ NRR B. 1.: 228, 1557

¹⁴⁶ NRR B. 1.: 305, 1560

¹⁴⁷ NRR 2: 57, 1573

¹⁴⁸ NRR 2: 86, 1574

¹⁴⁹ NRR B. 1.: 305, 1560

¹⁵⁰ Imsen 1982: 96

Skjelderups lønn var også den eneste som var noenlunde i samsvar med ordinansen.¹⁵¹ Det er flere mulige grunner til den svake lønnsituasjonen. Den mest innlysende er at Kristian III brukte reformasjonen og lutherdommen som et virkemiddel for å få bukt med den norske kirken og biskopenes makt. Av den grunn ville en lav og fast lønn bidra til å holde kontroll på forholdene i nord. En annen grunn kan være at Kristian undervurderte hvor omfattende en reformasjon ville være, og derfor faktisk tenkte lønnen kom til å være tilstrekkelig. Den katolske kirken var en byråkratisk organisasjon, og Kristian hadde lite erfaring med å være den øverste leder for et helt religionsvesen. En tredje mulige årsak kan være at lønnen var tilstrekkelig for danske forhold, men ikke norske. Uansett hva som var grunnen var det tydelig at å innføre reformasjonen bød på økonomiske problemer. Det ser vi også i et brev fra kongen til alle Norges superintendenter datert 1558. Her beretter hoffet om problemene som finnes i Norge, blant annet at sogneprester ikke har tilstrekkelig underholdning.¹⁵² Det fortelles også om at skolene og hospitalene sliter økonomisk, og at lensherrene må undersøke i hvor stor grad det finnes rente de kan legge til disse.

Et annet eksempel på dette var situasjonen rundt Skjelderups visitas rundt om i stiftet. Ordinansen av 1537 fastslo, som nevnt, at superintendentene var pålagt å reise rundt i stiftet og befare hvordan reformasjonen foregikk.¹⁵³ Ut fra Beyers dagbok er det tydelig at Skjelderup har vært flittig i sin oppgave, der man finner flere markeringer på visitasreiser rundt om i stiftet.¹⁵⁴ Det ser dog ut til at det har vært problemer rundt det praktiske angående visitasreiser. I et brev fra hoffet datert 1557, samme år som Skjelderup tok fatt på sitt kall, kan vi lese om de umiddelbare problemene. Her står det blant annet: «Dr. Jens Skjelderup har meldt Kongen, at han har haft presterne i sit stift for sig og handlet med dem, siden han kom derop, ligesaa, at han ikke hidtil har kunnet besøge de langt bortliggende Kirker, da han ikke har Tjenere derhos boendes, som kunne flytte og føre ham.»¹⁵⁵ Her får vi et innblikk i både Skjelderups virke som superintendent, og forholdene i Bergen stift. Ved sin innsettelse har Skjelderup handlet i tråd med ordinansen, både med å forhøre seg med sogneprestene, og gjennom å planlegge en generealvisitas. Ved innsettelse skulle superintendenten, med hjelp av

---

¹⁵¹ Imsen 1982: 96

¹⁵² NRR B. 1.: 240, 1558

¹⁵³ Kirkeordinansen av 1537: 118

¹⁵⁴ Beyers dagbok: 21 & 73

¹⁵⁵ NRR B. 1.: 232, 1557

lensherren, foreta en visitas rundt om i stiftet for å få et innblikk i geistlige tilstander. Etter dette var det i hovedsak prostens ansvar for videre visitering. Skjelderups planer stoppet dog opp, siden det ikke var folk uti de mer fjerntliggende sognene som kunne skysses han. Som tidligere nevnt fastslo ordinansen at superintendenten hadde rett til skyss. Å nekte en superintendent skyss ville strengt tatt være å gå imot kongens ord og lov. Det kan vanskelig tenkes at det ikke fantes noen bønder på Vestlandet som hadde mulighet til å skysses Skjelderup og et lite følge. Slike eksempler på opposisjon har vært oppe til diskusjon i tidligere kirkehistorisk litteratur. Historiker Merete Røskaft har blant annet diskutert kirkelig forfall i Nord-Norge som en mulig opposisjon mot protestantisme.¹⁵⁶ Vi har også eksempler på opposisjon på bygdene i Bergen stift.¹⁵⁷ Å nekte superintendenten skyssretten var en utmerket måte for bøndene å hindre at de geistlige kom ut på landet og så de katolske skikkene. At Skjelderup senere foretok seg visitas ut i stiftet tyder på at han arbeidet flittig, i samarbeid med lensherren, med å ordne en løsning på problemet. Løsningen kom i form av større midler til superintendenten, og gjennom å ta med seg kjente geistlige, som Absalon Beyer. Disse tiltakene blir derfor et konkret bevis på noe av arbeidet som Skjelderup gjennomførte, og som tyder på at reformasjonen på langt nær var innført av Pederssøn.

5.2.2 Om Affergudiske Billeder

Jens Skjelderup er trolig mest kjent for en bildestrid som oppstod mellom han og byrådet i Bergen i 1569. Året før hadde en representant for riksrådet, Jørgen Lykke, kommet på besøk til Bergen for en inspeksjon. Han hadde reagert kraftig på at det enda hang helgenbilder og figurer i domkirken i byen. Han ga beskjed til Skjelderup om å fjerne bildene, i tråd med den lutherske læren.¹⁵⁸ Året etter startet han med arbeidet. Skjelderup la frem saken på et kirkemøte i 1569, og det var han selv som ga ordre om å fjerne helgenbildene.¹⁵⁹ Arbeidet ble utført, men med ett unntak. Over høyaltret var det to store bilder som ikke ble fjernet.¹⁶⁰ Det

---

¹⁵⁶ Holberg & Røskaft 2015: 417. Reformasjonen i Nord-Norge er kjent for å ha vært spesielt langsom og motstandsvillig. Flere kirker forfalt, blant annet Steigen og Dønnes. Dette kan tolkes som et uttrykk for at lokalbefolkningen ikke ønsket å bidra med arbeidskraft og materiale i opposisjon til den nye kirkeordningen.

¹⁵⁷ Imsen 2016: 138. Den mest typiske formen for opposisjon var økonomisk. Voldelige opprør var svært sjeldne

¹⁵⁸ Berg 2017 b): 136

¹⁵⁹ Fossen 1979: 111

¹⁶⁰ Hagesæther 1970: 220

er usikkert hva som var årsaken til at disse bildene ikke ble fjernet, men dette førte til en strid mellom Skjelderup og byrådet. Byrådet mente bildene måtte fjernes, men Skjelderup mente det var byrådets ansvar å gjøre det.¹⁶¹ Byrådet på sin side nektet, og gikk på kirkestreik. De nektet å møte opp til gudstjeneste i domkirken så lenge Skjelderup selv ikke fjernet bildene. I en tid der man ønsket å innføre nye retningslinjer for religionen tok det seg svært dårlig ut at den ledende eliten i byen ikke møtte opp til gudstjenester. Til slutt ble lensherren Mads Skeels kalt inn som mekler, og det endte med at Skjelderup måtte fjerne bildene.¹⁶² Til gjengjeld begynte byrådet å gå til gudstjeneste i domkirken. Denne hendelsen fikk Skjelderup til å skrive verket *En Christelig Vnderuisning aff den hellige Scrift, om huad en Christen skal holde, om Affgudiske Billeder oc Stytter vdi Kirckerne*, som tar for seg hvordan en god luthersk kristen skal forholde seg til helgenbilder.¹⁶³ Både konflikten og verket som kom etterpå gir oss gode innblikk i hvilke problemer reformasjonen bydde på.

5.2.3 Om årsakene til konflikten

At Skjelderup fjerner alle helgenbildene i kirken, foruten to over høyalteret, skaper noen spørsmål. Henrik Von Achen har funnet en mulig forklaring i den teologiske holdningen til helgenbilder i lutherdommen. Nytt med lutherdommen var at det kun skulle finnes ett alter i kirken, ettersom det kun var nattverden som krevde et alter.¹⁶⁴ Årsaken til at de katolske kirkene hadde så mange helgenbilder og alter var at kirken ble brukt til lystenning og bønn, der man tilba enkelte helgener ved ulike alter. Med reformasjonen ble dette forbudt, samtidig som man fremdeles trengte ett alter for å gjennomføre nattverden. Det er meget sannsynlig at dette var årsaken til at Skjelderup fjernet alt unntatt bildene ved alteret. Fossen har påpekt at det må ha vært andre motiver til grunn for at en relativt liten sak måtte løses gjennom mekling med lensherren. Han har forklart dette gjennom ulike interessekonflikter mellom et byråd med stadig større innflytelse, og en ny geistlighet. Byrådet var også på sin side fornærmet over at de ikke ble rådspurt av Skjelderup når han skulle fjerne helgenbildene. Dette til tross for at det åndelige og teologiske strengt tatt skulle være superintendentens ansvar. Byrådet var et organ

---

¹⁶¹ Fossen 1979: 112

¹⁶² Fossen 1979: 112

¹⁶³ Skjelderup 1572

¹⁶⁴ Von Achen 2017: 60

som tok stadig mer plass i de norske byene etter reformasjonen.¹⁶⁵ En annen konflikt angår et arkivrom i bispeboligen i gråbrødre-klosteret. Skjelderup ville ikke tillate at borgemesteren eller andre representanter fra byrådet benyttet seg av arkivrommet, som han argumenterte for alltid hadde vært for geistlige.¹⁶⁶ Resultatet ble at superintendenten måtte føye seg og la byrådet benytte seg fritt av rommet. Årsaken til at Skjelderup var så beskyttende ovenfor arkivrommet kan ha hatt økonomiske årsaker. I flere brev kan man lese at lensherren får i oppgave å undersøke superintendentens og kirkens økonomiske situasjon. I arkivet lå oversiktene over kirkens renter og inntekter, og det er mulig Skjelderup ville holde disse for seg selv. Slike konflikter mellom geistlige og verdslige var, slik som i katolsk tid, typiske i de første tiårene av reformasjonen. Dette til tross for at geistlige nå skulle være kongens embetsmenn. Et annet eksempel er hvordan den verdslige skriveren Anders fikk en inntekt fra Voss av lensherre Erik Rosenkrantz som Skjelderup tidligere hadde hatt.¹⁶⁷ Det synes å ha vært en kamp om ressursene i Bergen, som har skapt konflikt og splid mellom verdslige og geistlige. Fossen mener slike konflikter har bidratt til en fiendtlighet mellom superintendent og byråd, som da har fått sitt utløp i bildestriden. Byrådet fra sin side har forsøkt å vise sin makt over Skjelderup, og protesterte mot han med kirkestreik. Skjelderup har prøvd å befale byrådet til å ta ned bildene selv, kanskje som et forsøk på å vise sin autoritet. At lensherren måtte tre inn som mekler kan tolkes som et uttrykk for at ingen av partene i konflikten har ønsket å søke forlik. Selv om Skjelderup tapte i saken om arkivrommet og bildene, lyktes han i å få inntekten tilbake fra Voss prestegjeld, dog ikke før 1573. Mulig fikk han denne inntekten tilbake som et forsøk fra kongen på å glatte over den anspente situasjonen. Konflikten og situasjonen før tegner oss et bilde av at kirken og de verdslige i Bergen stadig konkurrerte om midler til å utføre sine plikter for kongen.

---

¹⁶⁵ Fossen 1979: 70. Byrådet i Bergen bestod av flere rådmenn, der antallet varierte gjennom århundret. Rådet vokste frem som organ etter reformasjonen, på grunn av kirkens fraværende administrasjon. Den som ledet virksomheten i byrådet var lagmannen, som ble innsatt fra København, likt som lensherren. Det var med andre ord viktig for kongen å holde en viss kontroll over det administrerende organet i byen. Gjennom 1500-tallet økte ansvaret og makten til byrådet, og de fikk sentrale oppgaver innenfor forsvar og det rettslige.

¹⁶⁶ Fossen 1979: 76

¹⁶⁷ NRR B. 1.: 305, 1560

5.2.3.1 Skjelderups teologiske verk

Selve boken som kom i kjølvannet av konflikten er unik i norsk sammenheng. Det er ett av få teologiske verk fra reformasjonen i Norge. Boken er datert 1572, som tyder på at superintendenten raskt har tatt fatt på verket etter striden. Vi har ingen slike bevarte verk fra Skjelderups forgjenger Pederssøn. Kanskje var Pederssøn for opptatt med andre saker, slik som bygging av bispebolig og skoler, eller kanskje var Skjelderup mer akademisk interessert. Boken gir innblikk i hva Skjelderup mente beboerne i Bergen tenkte om det teologiske ved reformasjonen. Skjelderup mente selv han skrev boken for å lære befolkningen hvordan de skulle tenke om helgenbilder.¹⁶⁸ Det hang med andre ord igjen en del av de katolske vanene, slik som helgendyrkelse.¹⁶⁹

Verket starter med at Skjelderup beklager seg over at han ikke hadde tatt tak i bildene før Jørgen Lykke kom på besøk, som kan tydes dit at han ønsket å renske all tvil om hans holdning til lutherdommen. Dette reiser dog en del spørsmål om hvilken protestantisme Skjelderup lente seg mot. Luther selv var i mot den store bildestormen som fant sted på 1520-tallet.¹⁷⁰ Han mente helgenbilder verken var onde eller gode, og at det derfor ikke var noe rent ukristelig med å ha dem i kirken eller hjemmet. Skjelderup hadde derfor lent seg mer mot den tradisjonelle lutherske katekismen ved å la bildene være i fred i domkirken; forbud mot avgudiske bilder tilhører kalvinismen. Det var Jørgen Lykke som beordret at bildene skulle bort fra domkirken, og derfor har altså sentralmyndigheten i København vært påvirket av kalvinistiske ideer. Dette var nok på grunn av Nils Hemmingsen, en dansk teolog med kalvinistiske trekk. Hemmingsen hadde også en viss innflytelse på Skjelderup, som han hadde jevnlig kontakt med under sin embetstid. I boken skriver Skjelderup : «at ieg vaar mindre flittig i Den part aff mit Embede / end som ieg sculde / Men ieg undscyllede mig paa den tid huorledis ieg kunde.»¹⁷¹ Denne beklagelsen var nok først og fremst ment for å vise at han ikke var uenig i Lykkes syn på helgenbildene. Billedstriden belyser også hvor vanskelig det var å utføre sitt embete i tråd med ordinansen. Det er mulig Skjelderup ikke tenkte så mye over helgenbildene til å begynne med, ettersom han kun fjerner dem etter besøket fra Jørgen Lykke. Det kan også tenke seg at denne rent teologiske delen av arbeidet havnet i skyggen av

---

¹⁶⁸ Hagesæther 1999: 221

¹⁶⁹ Laugerud 2018: 138

¹⁷⁰ Schilling 2017: 510

¹⁷¹ Skjelderup 1572: 3

de mer økonomiske og administrative problemene. Mest sannsynlig er det en blanding av de to forklaringene. Formålet med ordinansen var å flytte det administrative arbeidet med bispeembetet over på lensherren, slik at superintendenten kunne ta seg av det religiøse og teologiske. Imsen påpeker at den katolske geistligheten var bedre rustet til juridiske og administrative oppgaver, mens den lutherske geistligheten var sterkere rent teologisk.¹⁷² Dette bekreftes når vi ser problemene både Pederssøn og Skjelderup møtte på i sine år som superintendent. Pederssøn måtte bygge opp ny bispebolig og domkirke, samt skole. Han måtte også bruke mye av sin tid på personalforvaltning og mekling. Skjelderup måtte vie mye av sin tid til å skaffe tilstrekkelig inntekt, både for seg selv, men også med tanke på bispeboligen. To brev omtaler problemene Skjelderup fikk med den nye bispeboligen som Pederssøn hadde stelt i stand.¹⁷³ Den var for stor til at han kunne holde den ved like, og ifølge brevet fra 1571 skal han ha reist til København for å klage hvert år. Skjelderup fryktet også at han kom til å bli straffet for forsømmelsen av bispeboligen, men han og hans familie blir fratatt all skyld, ettersom han ikke hadde nødvendige midler. Han måtte finne en løsning på hvordan han skulle foreta visitas og til slutt måtte han krangle med byrådet om arkivrom og bildestrid. Det synes å være et mønster at ansvarsområdet til superintendenten, slik fastslått i ordinansen, også innebar mye administrativt arbeid, slik de gamle bispestillingene hadde gjort.

5.3 Oppsummering

Selv om jeg ikke vil argumentere for at Geble Pederssøn hadde en enkel jobb, er det tydelig at Bergens andre superintendent møtte mer motgang. Pederssøn var privilegert med store forleninger, som gjorde det mulig for han å bygge skoler og finansiere studenter. Han ordnet Bergen en ny domkirke og en flott bispebolig med frukthage. Skjelderup var skeptisk til embetet allerede før han hadde takket ja, og var sikret en måte å si opp om ting skulle bli for ille. Han nøt en større inntekt enn fastslått, med en del mindre forleninger og tienden fra fisketollen. Det virker dog som om dette ikke har vært nok, og flere ganger kan vi lese om Skjelderups økonomiske problemer. Han har også slitt med logistikkproblemer, slik som skyss rundt i stiftet, som har gjort at han ikke har kunnet følge opp ordinansen slik han ønsket. Det er mulig at han har vært så opptatt med slikt arbeid at han ikke har kunnet prioritere det teologiske aspektet av embetet, eksempelvis med bildestriden. Skjelderup hadde også det

---

¹⁷² Imsen 1982: 146

¹⁷³ NNR 2: 686. 1571.

verdslige byrådet å tenke på, og opplevde flere ganger konflikter med borgerskapet. Resultatet av misnøyen kommer frem både i hans mange klagebrev til København, men også at han truer med å reise tilbake til København for å fortsette sitt professorat. Det er tydelig at arbeidet med å innføre reformasjonen har krevd mye arbeid og midler, og at det derfor har vært et mer langsomt arbeid etter Pederssøns død. Kongene, både Kristian III og Fredrik II, ser ut til å ha tatt problemene på alvor, og skjenket superintendenten større underhold. Under Skjelderups tid sørget også lensherre Christoffer Valkendorf for å kue tyskerne på Bryggen under superintendenten.¹⁷⁴ Jeg vil derfor mene reformasjonen gikk forover, om noe mer langdrygt, under Jens Skjelderups embetstid. Der jeg flere ganger i oppgaven har argumentert for at Bergen ble klargjort for reformasjonen før den kom, var situasjonen helt motsatt i Nidaros bispedømme. Videre i oppgaven skal jeg undersøke forholdene i det da nyopprettede Trondheim stift, i samme tidsperiode som i kapitlene om Bergen.

---

¹⁷⁴ Fossen 1979: 110-111

6 Torbjørn Olavsson Bratt – den evige student

6.1 Hvem var Torbjørn Olavsson Bratt?

Torbjørn Olavsson Bratt var erkebiskop Olav Engelbrektssons etterfølger, og Trondheim stifts første superintendent. Bratt var, i likhet med Pederssøn, fra Nord-Norge. Han ble født tidlig på 1500-tallet på Andenes.¹⁷⁵ Hans far var Olav Torbjørnsson, som var jekteskipper. Olav flyttet senere til Bergen og ble rådmann i byen, slik Pederssøns far også hadde gjort.¹⁷⁶ Dette betyr at Torbjørn og Pederssøn hadde lik bakgrunn, fra den norske lavadelen. Etter endt skolegang i Norge dro Bratt til Köln i 1527 og studerte ved universitetet¹⁷⁷. Han tok senere magistergrad ved universitetet i København. Etter endt utdanning har Bratt hatt et noe turbulent liv. Han endte opp i hoffet hos hertug Hans i 1531, og hadde til virke å jobbe med skoleringen til den unge hertugen. Nordmenn var ikke godt likt ved det danske hoffet, og hadde både lav status og nøy lite respekt.¹⁷⁸ Av et brev fra Bratt til Engelbrektsson kan vi også lese at han mistroddes ved hoffet, og at det var mye snakk om krig og uro.¹⁷⁹ Fra kildene kan man slutte at Bratt har hatt høye tanker om erkebiskopen. Olav Engelbrektsson var i en periode erklært fiende av det danske hoffet, så Bratts brevveksling var ikke uten risiko.¹⁸⁰ Det finnes ikke noe godt kildegrunnlag om Bratt under grevfeiden, men han befinner seg i Trondheim i mai 1537. Her ble han dekan for domkapitlet i 1538, en stilling han skulle ha frem til 1542, da han ble valgt av kapitlet til å være Trondheims superintendent.¹⁸¹ Hva skjedde i årene frem til 1537? Hvordan var overgangen fra katolsk i det danske hoffet til luthersk i det trondheimske domkapitel? En forklaring på Bratts skiftende sympatier kan være at han allerede før reformasjonen ønsket endring innad i den katolske kirke. Slike tanker var ikke uvanlig i stift som Bergen og Trondheim.¹⁸² En annen forklaring er at Bratt selv ønsket å fordype seg i den nye trosretningen.¹⁸³ Bratt brukte tross alt nesten hele sitt liv på skolegang, og var svært interessert og dyktig i det akademiske. Hadde han skiftet sin allianse fra

---

¹⁷⁵ Lysaker 1987: 38

¹⁷⁶ Lysaker 1987: 38

¹⁷⁷ Ellingsen 1999: 34

¹⁷⁸ Lysaker 1987: 38

¹⁷⁹ DN XII, nr. 543, 1533

¹⁸⁰ Lysaker 1987: 39

¹⁸¹ Lysaker 1987: 39

¹⁸² Berg 2013: 251

¹⁸³ Berg 2013: 253

erkebiskopen til Kristian III i et håp om å få fortsette studier? I så fall er det merkelig at han ikke fortsatte oppholdet i København, men dro opp til Trondheim.

Det nyopprettede Trondheim stift fikk altså ikke superintendent før 5 år etter reformasjonen var påbegynt, 3 år etter Kristian III hadde innført kirkeordinansen. I praksis måtte stiftet vente 4 år til, for Kristian sendte Bratt på videre studier før han fikk innta stillingen. Han måtte til Wittenberg, hos selveste Martin Luther, der han studerte i underkant av 3 år.¹⁸⁴ Han fikk varme anbefalinger av både Luther og Bugenhagen, som ikke kan ha gitt Kristian mye annet valg enn å la han returene til Norge som superintendent i 1546. Bratt hadde altså gått en ganske lik vei som Pederssøn, fra katolsk geistlig med gode tilknytninger til erkebiskopen, til luthersk superintendent. Der Pederssøn dog fikk umiddelbar tillit, måtte Bratt vente hele 9 år, med obligatorisk skolegang i Wittenberg. Terje Ellingsen argumenterer for at Bratt selv ønsket å studere i Wittenberg, og at det ikke bare var Kristian IIIs befaling.¹⁸⁵ Tatt i betraktning at Bratt jobbet som lærer ved universitetet i København før det stengte, finner jeg en slik tolkning godt trolig. I brevene mellom han og erkebiskopen kommer også holdningene hans til studietiden frem. Bratt trivdes med det akademiske, og har mest sannsynlig ikke hatt noe imot å studere på kronens regning i Wittenberg.

6.2 Torbjørn Bratts kirkelige administrasjon

6.2.1 Kampen om kannikgjeldene

Selv om Bratt ikke returnerte til Trondheim som superintendent før 1546, må man anta at han har hatt den øverste geistlige makt i byen som dekan for domkapitlet fra 1538 til 1542. Som dekan ble han avlønnnet med en rekke prebender av varierende verdi. Disse prebendene var dog ikke hovedinntekten til dekanen. Den største inntektskilden var kannikgjeldet Trondenes.¹⁸⁶ Trondenes var på starten av 1500-tallet det rikeste prestegjeldet i hele kongeriket Norge.¹⁸⁷ Dekanen i Trondheim satt derfor som formell sogneprest i et av de

---

¹⁸⁴ Lysaker 1987: 40

¹⁸⁵ Ellingsen 1999: 36

¹⁸⁶ Lysaker 1987: 42

¹⁸⁷ Lysaker 1987: 42 & 43. I tillegg til en anslått tiende på 266-900 våger tørrfisk, 12-60 tønner korn, 12 våker ost, 60 våger kveiterav og 10 kipper rekling måtte hver husstand betale 6 kg tørrfisk i offertoll. Prestegodset tillagt gjeldet utgjorde også 82 spann smør. Denne beregningen er fra 1589, da fiskehandelen hadde opplevd en nedgangstid. Bratts inntekt var derfor trolig større.

nordligste prestegjeldene i landet. Rent geografisk var Trondheim stift det største og mest langstrakte stiftet i Norge, og omfattet derfor også de nordlige fiskeværene. Inntektene disse fiskeværene ga hadde gjort både erkebiskopen og domkapitlet til mektige politiske aktører før reformasjonen. Som tidligere påpekt beholdt kapitlet inntektene fra kannikgjeldene etter reformasjonen, ettersom Bratt fremdeles ble avlønnnet av Trondenes som dekan i 1542. En beregning fra 1589 viser at Trondenes alene ga 430-1164 våger fisk og 21-60 tønner korn i kombinert tiende og landskyld.¹⁸⁸ Fiskehandelen opplevde en nedgangstid på slutten av 1500-tallet, så man kan tenke seg at Bratts inntekt var enda høyere. Altså hadde både Bratt og Pederssøn mer enn ordinansen tilga dem. Resten av kapitlet hadde også inntekter fra nordlige kannikgjeld, og det er anslått at kapitlet som helhet hadde en inntekt på 540 spann smør i 1542.¹⁸⁹ Berg mener Bratt var mannen som var ansvarlig for at Trondheim stifts kannikgjeldene bestod reformasjonen.¹⁹⁰ Etter Engelbrektssons flukt ble Bratt valgt som utsending for å diskutere med Kristian om rettighetene til domkapitlet. Han fikk komme hjem med gode nyheter, ettersom kapitlet fikk beholde kannikgjeldene sine, som det eneste i Norge.¹⁹¹ Det er viktig å merke seg for oppgavens problemstilling at kannikene skulle beholde inntektene bare i den grad det ikke brøt med ordinansen. Kristian III holdte derfor ordinansen som øverst kirkelov svært alvorlig. Grunnen til at Bratt fikk gjennomslag kan også ha vært at Martin Luther skal ha sendt et brev til Kristian, og anbefalt ham å la kapitlet beholde sine inntekter for reformasjonens skyld.¹⁹² Det hadde blitt nærmest umulig å gjennomføre noe som helst i Trondheim uten midlene som kannikgjeldene tilførte. Selv om Bratt ikke hadde tittel som superintendent på denne tiden, må han likevel krediteres for arbeidet gjort med å overbevise kongen om at domkapitlet skulle få beholde kannikgjeldene.

6.2.2 To produktive år

Kannikgjeldene var sikret, Bratt var ferdig skolert, og nå skulle han for alvor innta superintendentstillingen i Trondheim stift. Lønnen som dekan fikk han beholde som superintendent, altså inntektene fra Trondenes. Han skulle ikke ha værelse på bispegården,

---

¹⁸⁸ Trondhjems reformats 1595: 90

¹⁸⁹ Sogner 1962: 28

¹⁹⁰ Berg 2017 a): 7

¹⁹¹ DN XI, nr. 647, 1538.

¹⁹² Sogner 1962: 26

men på Elgeseter kloster.¹⁹³ Derfra skulle han innføre reformasjonen i stiftet som hadde vært kjernen av den norske katolske kirkens makt. Det var to saker Bratt var særs opptatt av: restaurasjon av den forfalne domkirken, og de nye katedralskolene. Bygging og restaurasjon av katedralskolene var helt i tråd med ordinansen oppgaver.¹⁹⁴ Her har Bratt tatt oppgaven sin som reformator på alvor. Restaurasjonen av domkirken kan tolkes på ulike måter. Det står ikke noe direkte om restaurasjon av kirker i ordinansen. Tvert imot var det lensherren som hadde det øverste ansvaret for kirkebygg i et stift. Det å ha en fungerende kirke gjorde dog jobben med å forkynne evangeliet mulig, og var derfor også i interessesfæren til superintendenten. Domkirken var også svært viktig for kapitlet, som lenge hadde sett til Bratt som sin formann. Det kan også ha ligget en mer personlig motivasjon til grunn. Bratt var preget av en norsk patriotisme, og kan derfor ha hatt et spesielt forhold til Nidarosdomen.¹⁹⁵ At en av kjernesakene var å restaurere domkirken kan tolkes som et uttrykk for denne nasjonale patriotismen.

6.2.3 katedralskolen

Selv om planene med å restaurere de kirkelige byggene i Trondheim var klare, skulle det praktiske arbeidet vise seg å være vanskelig. Å gjenreise den gamle katedralskolen krevde enorme midler, mer enn Bratt kunne mane opp. Stiftet hadde tross alt stått uten noen klar geistlig leder i 9 år, som hadde medført en god del forfall. De samme problemene oppstod under restaureringen av Nidarosdomen. Domkirken krevde enda større midler, samt materialer og arbeidskraft.¹⁹⁶ Selv om Bratt nøt en høyere inntekt enn fastslått i ordinansen var han også ansvarlig for kirkene i Trondenes. Han skulle vedlikeholde disse, og lønne kapellaner. Superintendenten var også ansvarlig for å skaffe lønn til lærerne ved katedralskolen, samt å finne dugelig personal. Med tanke på alle disse ansvarsområdene er det ikke vanskelig å skjønne at midlene var utilstrekkelige. For å få gjennomført arbeidet med byggene klagde Bratt gjentatte ganger til kongen om manglende midler.¹⁹⁷ Han mente kongen

---

¹⁹³ Lysaker 1987: 42 & 47. Usikkert om han noensinne flyttet til Elgeseter, ettersom hans gjenstander ble overdratt til Hans Gaas fra dekanegården ved hans død.

¹⁹⁴ Berg 2017 b): 123

¹⁹⁵ Berg,2013: 249

¹⁹⁶ Domkirkens fabricagods hadde blitt innlemmet i erkebispesgodset i Erik Valkendorfs tid (1510-1522), og var derfor blitt konfiskert av kronen i 1537. Dette blir diskutert nærmere i kapittel 7.2.1

¹⁹⁷ Lysaker 1987: 46

hadde beslaglagt for mye av domkirkegodset, og at dette måtte komme tilbake til kirken om det skal være noe håp for å få en fungerende skole. I 1547 reiste han igjen ned til København for å diskutere dette med kongen. Han skriver til domkapitlet og oppfordrer at de også skal skrive til kongen: «og hvis der ikke holdes en Lector Theologiæ hos den skole, da er det ingen forhåpning mer å få prester eller kapellaner av samme skole, og så fremdeles blir den kristelige religion snart forglemt uti dette fattige stift».¹⁹⁸ Denne ene setningen forteller mye om tilstanden til det religiøse i Trondheim. Skolene og utdanning av nye prester var en sentral rolle i å få gjennomført en reformasjon. Om ikke disse fungerte, eller hadde dyktige læremestere ville man ikke få noen ny prestestand. Som fastslått i ordinansen var skolene superintendentens ansvar. Selv med en høyere lønn enn kirkeordinansen tilsa, hadde ikke Bratt tilstrekkelige midler for å bygge og drifte en skole. Bratt mener også religionen i stiftet er i ferd med å forsvinne, men dette er mest sannsynlig bare retorikk for å fremme sin sak. Samtidig kan det godt være sannhet i påstanden, spesielt med tanke på luthersk kristendom. Kristian III ønsket bevist å svekke den norske kirken, og Nidaros hadde vært et maktsenter helt frem til den danske flåten seilte inn i fjorden. Byen måtte inntas med militærmakt for å drive erkebiskopen på flukt i 1537. Nå hadde stiftet stått uten luthersk personell i 9 år, før Bratt kom tilbake fra Wittenberg. Om kristendommen ikke var i ferd med å bli glemt, kan man trygt anta den ikke var i ferd med å bli luthersk heller.

6.2.4 Oppsummering

Etter sitt opphold i København reiste Bratt hjem igjen vinteren 1548. Han blir rammet av pest og dør i Hedmark, 45 år gammel.¹⁹⁹ Det finnes derfor, dessverre, ikke like mye å si om Bratts tid som superintendent, sammenlignet med de to bergenske. At det tar lang tid før han offisielt blir superintendent forteller oss derimot mye om det politiske aspektet av reformasjonsinnføringen i Norge. Trondheim stift var det siste stift i Norge som fikk luthersk superintendent. Det var domkapitlet selv som til slutt måtte foreslå Bratt. At Kristian sender ham til Wittenberg for å studere videre kan også tolkes på forskjellige måter. Den mest utbredte er at Kristian ikke stolte på Bratt, og sendte ham videre for å gjøre ham om til en skikket lutheraner. Ellingsen mener Bratt gjerne ville studere videre, gitt hans akademiske bakgrunn.²⁰⁰ En tredje måte å tolke det på, er at Kristian var kjent med de utfordringene som

---

¹⁹⁸ Lysaker 1987: 46

¹⁹⁹ Lysaker 1987: 46

²⁰⁰ Ellingsen 1999: 36

kunne komme av å reformere Trondheim stift. Det er mulig han stolte såpass mye på Bratt at han sendte han til Wittenberg for å få en tung luthersk kompetanse. Denne lutherske kompetansen kunne komme godt med for å få bukt med de sterke katolske strømningene i Trondheim. For å forkynne evangeliet trengte man lutherske prester, og for å få lutherske prester måtte man ha en luthersk superintendent. Det er også tydelig at Bratt tok fatt på oppgaven med stort engasjement. Han ønsket mest av alt å få katedralskolen på plass for å undervise en ny generasjon lutherske prester. Restaurasjonen av domkirken var også en av hans kjernesaker. Bratt var videre en mann som ofte tok konkrete tiltak for å føre frem sin sak. Mer enn en gang reiser han ned til kongen i København for å diskutere kirkens nye rettigheter. Som dekan førte en av disse turene til at domkapitlets kannikgjeld fikk bestå, som de eneste i Norge. Han er nok et eksempel på katolske geistlige som konverterte til lutherdommen, og aktivt jobbet med å reformere religionsvesenet. Oppgaven med å reformere Trondheim gikk så videre, slik som i Bergen, til en danske.

7 Hans Gaas – den lojale tjener

7.1 Hvem var Hans Gaas?

Hans Gaas var Trondheim stifts andre superintendent. Som de fleste andre generasjons superintendenter i Norge var Gaas av dansk opprinnelse. Han ble født rundt år 1500 i Svendborg på Fyn i Danmark.²⁰¹ Hans familie var av en lavadelig slekt, og eide noe jordegods. I 1520 dro han av gårde til København for å studere ved universitetet, og dro året etter til Wittenberg.²⁰² Ulikt Bratt hadde derfor Gaas opplevd de lutherske strømningene allerede før han fikk embete som superintendent. Gaas har mest sannsynlig hatt embete i enten skole eller kirke på Svendborg etter dette, selv om det ikke finnes noen konkrete kilder. Under grevefeiden kjempet han på Kristian III's side, og deltok i kamper under forsvaret av Svendborg i 1535.²⁰³ Han var altså kjent med krig, noe han skulle få oppleve også i sin tid som superintendent. Etter freden hadde senket seg har han hatt virke i geistlige stillinger i Svedberg. Når det kommer til superintendentkallet, hadde Gaas en litt unik tilsetning. Ofte var det hoffet i København som innsatte dansker i norske embetsstillinger. Etter Bratts død har kongen dog gitt beskjed til domkapitlet i Trondheim om å selv velge en skikket kandidat for å sende ned til studier i København.²⁰⁴ Bjørn Sogner har derfor ikke helt rett når han hevder domkapitlet i Trondheim mistet retten til valg av biskop etter reformasjonen.²⁰⁵ Ingen av korbødrene ønsket å ta fatt på den vanskelige oppgaven med å reformere Trondheim stift, og de skrev derfor til konges kanseller Johan Friis om hjelp til å finne en dugelig mann. Gaas var mannen for jobben, og dro tilbake til København i 1548 for å ta magistergrad ved universitetet.²⁰⁶ For å gjøre dette gav han avkall på sitt adelige jordegods, som viser en viss motivasjon hos Gaas for å ta fatt på dette vanskelige kallet. Året etter, i 1549, er han på plass som superintendent over Trondheim stift.²⁰⁷ Han skulle bo på Elgeseter gård, slik som hans forgjenger også skulle, selv om det er usikkert om Bratt noensinne bodde der. Han skulle også avlønnes på samme måte som Bratt, med Trondenes som kannikgjeld. Gaas hadde derfor også

---

²⁰¹ Lysaker 1987: 48

²⁰² Lysaker 1987: 48

²⁰³ Lysaker 1987: 48

²⁰⁴ Berg 2017 b): 131

²⁰⁵ Sogner 1962: 27

²⁰⁶ Lysaker 1987: 48

²⁰⁷ NRR B. 1.: 114, 1661

mye større inntekter enn kirkeordinansen fastslo. Baksiden med denne ordningen var at superintendenten i Trondheim også formelt var både dekan for domkapitlet og sogneprest for Trondenes prestegjeld. Gaas skulle derfor få mange ansvarsområder å holde styr på. Med personell, bolig og lønn ordnet, var nå alt på plass for at reformasjonsarbeidet kunne begynne for fullt i gamle Nidaros erkebispedømme.

7.2 Hans Gaas' kirkelige administrasjon

7.2.1 De produktive årene

Slik mange av de tidligere superintendentene i forskjellige stift gjorde, måtte Gaas fikse sin egen residens. Elgeseter var ikke en ferdig utsmykket og skikkelig bispegård, og måtte påkostes for å gjøres verdig en superintendent. Gaas tok fatt på jobben, og en av hans første gjerninger var å reparere og gjøre om Elgeseter til superintendentbolig.²⁰⁸ Dette har nok vært mulig takket være inntektene fra Trondenes, ettersom restaurering og vedlikehold var dyrt arbeid. Etter dette satte han fokuset mot restaureringen av et annet bygg, domkirken Nidarosdomen. Å få restaurert Nidarosdomen sto også høyt oppe på sakslisten til Bratt, som kan tyde på at forfallet nå hadde vart en god stund. Omfanget av forfallet skal ha blitt dokumentert av Gaas. Ifølge vitneutsagn fra allmuen i byen var kirken så forfallen at det var blitt livsfarlig å oppholde seg i den. Det snødde og regnet inn, som tyder på at taket hadde råtnet og forfalt, og at domkirken var på randen til kollaps.²⁰⁹ Forfalne kirker var et vidstrakt problem etter reformasjonen, spesielt grunnet kirkens tapte inntaksgrunnlag. Når det kommer til Nidarosdomen, viser katedralen hvordan den kirkelige økonomien kunne være svært avansert. I norsk middelalder hadde kirkevergene et stort ansvar; de skulle forvalte kirkens inntekter på vegne av allmuen. Nidarosdomen hadde også kirkeverge som tok seg av vedlikeholdet, frem til erkebiskop Erik Valkendorf overtok denne jobben i 1510.²¹⁰ En slik forpakterordning var svært vanlig på denne tiden, og til gjengjeld skulle forpakteren ha tilgang på den respektive kirkes innkomst. Valkendorf hadde derfor innlemmet fabricagodsset til domkirken under sitt eget jordegods.²¹¹ Da Kristian III konfiskerte erkebiskopens jordegods i 1537 har derfor domkirkens fabricagods også kommet til kronen. Det var i alle

---

²⁰⁸ Lysaker 1987: 49

²⁰⁹ Lysaker 1987: 50

²¹⁰ DN XII, nr. 629, 1549

²¹¹ DN XII, nr. 629, 1549

fall forklaringen Gaas' vitner hadde gitt. Nå stod det som i katolsk tid var Norges viktigste bygg på randen til å bli en haug med stein og tømmer. For å få bukt med dette bestemte Gaas seg for å dra ned til København og få audiens hos kongen. Før han dro nedover i 1552 lagde han seg en liste med punkter over problemene i Trondheim stift. Disse punktene gir oss verdifull innsikt i hvordan tilstanden var i det lange stiftet. Blant punktene vi kan lese om er: Problemer med å skaffe skyss til visitasreiser, få folk som møter opp når superintendenten kommer på besøk, arverett for uekte barn, den gamle kristenretten, liket til st. Olav, prestegårder som forfaller, klokkere og degner og de nye skolene.²¹² Det gikk generelt dårlig med reformasjonen i stiftet, og det var mange unike norske forhold ordinansen ikke dekte.

7.2.2 Gaas løsninger på problemene i stiftet

Før jeg går inn på konges svar til Gaas, vil jeg gjerne gå gjennom de forslag han selv kom med. Gaas var initiativrik og frempå, og presenterte mulige løsninger for Kristian III. Det var ingen håp om å få igjen det konfiskerte domkirkegodset, og en alternativ løsning måtte ordnes for å skaffe penger til katedralen. Gaas foreslo at de kirkene i stiftet som var i brukbar stand skulle gi sin inntekt til domkirken.²¹³ Han foreslo også at to kanniker og to borgere skulle reise rundt i stiftet for å finne ut hvilke kirker som kunne avsi sine inntekter. Nidarosdomen hadde fått inntekter fra en lignende ordning før, så dette var ikke noe helt nytt.²¹⁴ Det var også mange forfalne bygg og kirker i stiftet som kunne avse stein og tømmer.²¹⁵ Han tok også opp at han selv skulle undersøke og befare presteboligene rundt om i stiftet når han var på visitas. Han viste til norsk lov, som sa at det var allmuens plikt å holde prestegårdene ved like. Dette gjaldt også kirker, der allmuen var pliktig til å bidra med tømmer og arbeidskraft, men dette ser vi ikke noe spor av i denne sammenheng. Når det kommer til allmuen som ikke møtte opp når superintendenten var på besøk, foreslo han at de skulle straffes som når man ikke møtte opp til tinget.²¹⁶ At Gaas hadde med sine egne forslag underbygger at han tok sitt embete svært seriøst. Å diskutere med kongen var ingen enkel oppgave, og Bratt hadde ikke oppnådd

---

²¹² Ellingsen 1999: 40

²¹³ Lysaker 1987: 50

²¹⁴ Berg 2020: 48

²¹⁵ Lysaker 1987: 50

²¹⁶ Lysaker 1987: 50

stort med sitt besøk. Det kan derfor virke som om Gaas var klar over at besøket kunne ende tomhendt, og har sørget for å ikke bare komme med klager, men også løsninger.

7.2.3 Kongens svar

Det ser ut til at kongen lot seg overtale av Gaas, og i 1552 sendte han ut 7 forordninger om problemene Gaas tok opp.²¹⁷ Mange av problemene ble også løst på måten Gaas selv hadde foreslått. De andre kirkene i stiftet måtte ofre sin inntekt til Nidarosdomen (med unntak av kannikgjeldene), ordningen med degner ble innført, prestegårdene havnet under oppsynet til lensherren, det ble gitt streng beskjed om å skysse superintendenten rundt og møte opp når han kom på visitas og domkapitlet fikk fornyet sine gamle rettigheter angående inntekt.²¹⁸ Gaas oppnådde altså adskillig mer i sitt møte med kongen enn Bratt. Vi vet at dette arbeidet også har båret frukter, ut fra en notis fra 1553. Her kan man lese at 500 riksdaler hadde blitt samlet inn fra de andre kirkene i stiftet, og skulle brukes for å restaurere domkirken.²¹⁹ Av de saker som ikke ble gjort noe med handlet det mest om manglende økonomiske midler; noe hjelp til skolene fikk Gaas ikke, og heller ingen rettigheter i erkebispegården.²²⁰ Dette reiser en del spørsmål rundt Kristians norske kirkepolitikk. Skolene skulle være superintendentens ansvar, men det var ingen motivasjon fra kronen om å gi økonomisk støtte til disse. Superintendentlønna har vi også sett var heller liten, og på langt nær stor nok til å drifte skoler.²²¹ Man kan spørre seg om hvor Kristian III mente skolene skulle få inntekter fra? I Trondheims tilfelle kan Kristian ha ment at domkapitlet hadde rikelig med inntekter, og at han derfor ikke ønsket å gi dem noe mer. Dette var det også en viss sannhet i. Kristian hadde tross alt latt kapitlet beholde kannikgjeldene sine for at de skulle ha inntekt nok til ordinansens oppgaver, og nå ba de om mer. I tillegg til inntektene fra kannikgjeldene fikk kannikene fremdeles renter fra de mange prebender som var tillagt kapitlet. Landskylden fra disse prebendene ga i 1558 til sammen en inntekt på 359 spann smør.²²² Denne inntekten var delt

---

²¹⁷ Lysaker 1987: 53

²¹⁸ Lysaker 1987: 54, DN XII, nr. 647, 1552

²¹⁹ DN XII, nr. 653, 1553

²²⁰ Lysaker 1987: 54. Norge fikk heller ingen norsk kirkeordinans før 1607, selv om Gaas ofte etterspurte dette

²²¹ Imsen 1982: 30-32. Man må også huske på at lønnen, slik den framsto i ordinansen, skulle brødfø superintendentens familie og tjenere.

²²² Broback Rasch 2014: 25

på de syv faste stillingene i kapitlet.²²³ At ikke noe av den samlede inntekten fra prebendene og kannikgjeldene kunne utlegges til katedralskolen vitner om at kannikene heller ville verne om sine egne ressurser enn å bruke dem på reformasjonsarbeidet. Superintendenten hadde dog andre planer for kapitlets ressurser. Da Gaas kom hjem fra København i 1553 gikk han i gang med å få den nye skolen på plass, i tråd med ordinansen. Han fikk ansatt en lektor og to hørere ved skolen. Hørerne ble avlønnet med halve tiende fra Veøy prestegjeld.²²⁴ Når det kommer til lektorlønnen er litteraturen delt. Bjørn Sogner mener lektoren fikk tildelt halve tienden fra Tingvoll prestegjeld fra 1559.²²⁵ Trygve Lysaker skriver om Kornelius Klausson som overtok som lektor i 1553, da innsatt av Gaas. Han fikk Thomas av Canterburys prebende på 20 spann landskyld, og fikk også 16 daler årlig.²²⁶ Klausson var kannik, og fikk også lettelser i sine plikter. Skolens ansatte bestod derfor ofte av medlemmer av domkapitlet. Tiendene fra Tingvoll og Veøy hadde tilhørt skolen før, men hadde blitt overtatt av kanniker, antagelig på samme måte som Valkendorf lot domkirkegodset gå opp i sitt eget.²²⁷ Av oversikten fra 1558, hadde lektorlønnen økt til 80 spann smør. Kanskje fordi kannikene så på stillingen som en byrde? Ut fra dette er det ikke vanskelig å forstå hvorfor Kristian var så streng på å gi kirken inntekter. For at skolen skulle fungere måtte noen av domkapitlets medlemmer gi opp en del av inntekten sin, noe de helst ville slippe. Som vi dog har sett med Klaussons betaling, og oversikten fra 1558, var det dette som ble løsningen.

7.2.4 Hans Gaas versus Evert Bild

Gaas hadde allerede i de første årene som superintendenten tatt tak i mye av stiftets problemer. Skolen var på fote, domkirken hadde fått midler og visitasreisene skulle nå, på papiret, bli enklere. Mye av dette var mulig grunnet Gaas gode forhold til lensherren Kristoffer Galle. I 1553 ble dog Galle byttet ut med Evert Bild, som også var av fynsk adel, men av et høyere sjikt enn Gaas.²²⁸ Bild flyttet fra sin originale residens på Steinviksholm til

---

²²³ Broback Rasch 2014: 25. Disse var: Dekan (25 spann), erkediakon (60 spann), lektor (80 spann), sogneprest til domkirken (63 spann), sogneprest til Vår Frue kirke (24 spann), kapellan til domkirken (50 spann), og kapellan til Vår Frue kirke (57 spann).

²²⁴ Sogner 1962: 72

²²⁵ Sogner 1962: 72

²²⁶ Lysaker 1987: 54

²²⁷ Sogner 1962: 72

²²⁸ Lysaker 1987: 55

den gamle erkebispegården i 1556, og det skulle markere starten på en tung tid for superintendenten. I et brev til Bild datert 1558 kan vi lese at Gaas hadde vært på besøk i København for å overlevere regnskap over kirkens inntekter.²²⁹ I brevet kan vi lese at Gaas skulle rådslå med Bild, men har valgt å ikke gjøre dette, og heller dratt direkte til kongen. Vi kan derfor regne med at forholdet deres må ha surnet allerede før 1558. Gaas hadde tidligere samme år fått brev fra kongen om forsømmelsen i Trondheim stift. I brevet kan vi lese:

Til Mr. Hans Gaas, superintendent i Trondhjems Stift, at Kongen er kommen i Forfaring, hvorledes der skal findes stor Forsømmelse i Trondhjems Stift paa Religionen, saa det ikke gaaer saa ordentlig til, som det sig burde efter Ordinantsen, og at han derfor tiltænker at forestaae sit Kald og Befaling og besittle Alting med Religionen, som hans Kald udæsker og han vil ansvare for Gud og være bekjendt for Kongen.²³⁰

Evert Bild hadde oppholdt seg i København tidlig i 1558, og var med på å utforme brevet.²³¹ Med tanke på all innsatsen Gaas hadde lagt inn i jobben som superintendent var nok ikke dette brevet fullt berettiget. Vi har da to forskjellige beretninger om reformasjonens innførsel i Trondheim. Gaas' arbeid med domkirken og katedralskolen peker mot en positiv retning. Ut fra brevet fra kongen og Bild gikk det heller dårlig. Det er derfor mulig Gaas valgte å ikke rådslå seg med Bild før han dro ned til København senere i 1558, ettersom han holdt Bild ansvarlig for irttesettelsen fra hoffet.

7.2.5 Bilds holdning til superintendenten

Å reise ned til København uten Bilds tillatelse skulle få konsekvenser for superintendenten. Da Gaas og hans nye kone, Benedikte Mortensdatter, kom tilbake i 1559, ble de bedt på middag hos lensherren og hans kone. Gaas selv kunne ikke, men Benedikte tok turen. Hun har skildret sine opplevelser, som virkelig viser hvor dårlig forholdet til Bild var. Det må også tas høyde for at det kan være visse overdrivelser i skildringen, men ut fra alt annet Bild gjorde mot superintendenten er det nok mest sannhet. Selskapet gikk fint, frem til Benedikte skulle gå. Da har Bild nærmest kommandert henne til å bli, og bannet til henne.²³² Både han og hans kone, Vibeke, har ydmyket henne foran de andre gjestene. Det gikk også så langt at han kastet

---

²²⁹ NRR B.1.: 249, 1558

²³⁰ NRR B.1.: 243, 1558

²³¹ Lysaker 1987: 56

²³² Lysaker 1987: 60

mugger med øl på henne, slik at hun ble våt.²³³ Når en tenker på statusen til de gamle norske biskopene, virker det nesten uvirkelig å behandle konen til superintendenten på denne måten. At Bild har forsøkt å kommandere Benedikte avslører et visst ønske om å vise frem sin makt og autoritet. Kanskje ville han helst hatt Gaas der, for å vise fremfor Trondheims øverste borgerskap hvem det var som var leder i stiftet. Lensherren og superintendenten skulle være kongens høyre og venstre hånd ute i stiftet, og i prinsippet jobbet de for samme sak. Dette ble i praksis svært komplisert, da både personlige og ideologiske motiver kom i veien. Kirken ville naturligvis nå ut til flest mulig, og beholde mest mulig av makten de hadde i katolsk tid. De nye lensherrene ville vise sin makt, og gjøre et godt inntrykk foran kongen. Det endte opp i en ressurskamp om å nå samme mål.

7.2.6 Gaas kastes ut av Elgeseter

Forholdet mellom lensherren og superintendent ble ikke bedre etter Bild kastet Gaas ut fra Elgeseter i 1559. Bild hadde da klart å overtale den nye kongen, Fredrik II, om at han trengte Elgeseter som avlsgård.²³⁴ Gaas var da nødt til å flytte til den gamle dekangården som Bratt hadde hatt residens i. Det er usikkert om Bild faktisk trengte Elgeseter som avlsgård, eller om han kastet Gaas ut som en måte å vise sin makt. Gaas var av adelig slekt, og disse to ydmykelsene må ha gått inn på han. Han valgte å klage til kongen på Bild, og de ble begge kalt ned til Odense for å mekle med Fredrik. Her møtte ikke Gaas opp, og årsaken skal ha vært at han fikk innkallelsen for sent.²³⁵ Gaas hadde dratt til Nord-Norge på visitas, og fikk derfor innkallelsen 11 dager etter møtet skulle vært holdt.²³⁶ Dette avslører også at Gaas reiste rundt i stiftet på visitasreiser, slik ordinansen instruerte. Reisen til Nord-Norge hadde dog mer for seg enn bare visitas. Lysaker mener et av reisens formål var å komme seg bort fra Trondheim og Evert Bild. Det andre formålet, som kanskje var den viktigste grunnen til reisen, var for å søke hjelp hos prestene på Trondenes.²³⁷ En av Gaas viktigste kjernesaker var en egen norsk kirkeordinans. Da det ble klart at denne ikke kom søkte han heller til å oversette den gamle norske kristenretten fra Jon Raudes tid.²³⁸ Problemet var at den gamle

---

²³³ Lysaker 1987: 61

²³⁴ NRR B.1.: 272, 1559

²³⁵ NRR B.1.: 303, 1560

²³⁶ Ellingsen 1999: 163

²³⁷ Lysaker 1987: 57-59

²³⁸ Berg 2017 b): 128

kristenretten stod på norrønt, et språk svært få behersket på denne tiden. Ved en visitasreise til Trondenes i 1560 fikk Gaas hjelp av en lektor Anders med å oversette det gamle lovverket.²³⁹ Trondenes var tross alt et mektig senter, både økonomisk, men også kulturelt. Gaas' oversatte kristenrett var et stort steg på veien mot et reformert Trondheim stift, da ordinansen var tilpasset Danmark. Selv om den oppdaterte kristenretten ikke dekket alt ordinansen gjorde, var den bedre tilpasset norske forhold.

7.2.7 Den nordiske syvårskrigen

Det synes også, ut fra kildene, at Evert Bild ikke bare var vanskelig å ha med å gjøre for Hans Gaas. Både domkapitlet og borgerne i Trondheim fikk kjenne på hans harde embete. Blant annet nektet han domkapitlet å gjøre handel selv, ettersom han mente de drev med kjøpmannskap. Mange av kannikene fikk varene sine først og fremst i tørrfisk fra Nord-Norge, og måtte derfor bytte varer for å skaffe seg alt de trengte. Unikt for kannikene i Trondheim var at de gjerne satt igjen med overskudd etter denne byttehandelen. De kunne derfor selge resterende tørrfisk for profitt. Var Bilds kamp mot kjøpmannskap hos de geistlige uttrykk for at han var bekymret kirken skulle tilegne seg makt igjen? Eller var det rett og slett et ønske om å vise sin egen makt, og begrense domkapitlet? Trondheims innbyggers holdning til Bild kommer klart til syne under handlingsforløpet i stiftet under den nordiske syvårskrigen. Når svenskene inntok Trondheim i 1564 var det ingen trøndere som gjorde motstand. Majoriteten av borgerne, både rike og fattige, ønsket svenskene velkomne som frigjørere.²⁴⁰ Spesielt hadde presteskapet reist rundt i stiftet og bedt folk om å ikke kjempe imot svenskene. Dette vitner om Bilds prestefiendtlige holdning. Lensherren selv hadde inntatt Steinviksholm, men overga festningen uten et sverdslag.²⁴¹ Den harde politikken han hadde ført utover borgerskapet og geistligheten i Trondheim hadde fått folket til å vende seg mot han, og nå måtte han betale prisen. Mange av Trondheims innbyggere var også raske til å sverge troskap til svenskekongen Erik XIV. En av de som nektet dette var superintendent Hans Gaas. Han som kanskje hadde mest grunn til å forkaste danskene, etter ydmykelser fra Evert Bild og Kristian III, var nå en av de få lojale i Trondheim stift. Han ble fratatt sitt embete og fengslet, sammen med sinn sønn, som også nektet å forkaste sin ed til Fredrik II. Nå må det også poengteres at Gaas var dansk, og kanskje har han derfor hatt et sterkere bånd

---

²³⁹ Lysaker 1987: 64

²⁴⁰ Sogner 1962: 37

²⁴¹ Sogner 1962: 37

til tronen enn de fleste trøndere. Etter krigen var over, og svenskene drevet ut av Trondheim i 1567 skulle Gaas lojalitet belønne seg. Ikke bare ble han gjeninnsatt som superintendent, men Evert Bild ble erstattet av Herluf Skave.²⁴² Nå kunne Gaas igjen bry seg om geistlige saker, uten innblanding fra en brysom lensherre. Og det var mer enn nok av saker å ta tak i.

7.2.8 Katolske etterlevninger

Så langt i dette kapitlet har det vært mye fokus på det økonomiske og administrative rundt reformasjonen i Trondheim. Det var selvfølgelig også enda mye å gjøre på det ideologiske området. Et av de største eksemplene vi har på dette kom etter sjuårskrigen. St. Olavs legeme hadde blitt flyttet via Fløan kirke tilbake domkirken og begravet, men uten at det var blitt kastet jord på det.²⁴³ Dette hadde ført til at den gamle Olavskulten hadde blomstret opp igjen. Slik som i Bergen på omtrent samme tid kom folk nå til domkirken for å hylle katolske helgener. Dette må ha blitt sett på som en svært alvorlig situasjon, siden riksrådsrepresentanter kom til Trondheim for første gang siden reformasjonen.²⁴⁴ Jørgen Lykke, som var riksrådsrepresentanten som ga Jens Skjelderup streng beskjed om å fjerne bildene i domkirken i Bergen, kom også til Nidarosdomen. Han ordnet opp i situasjonen ved å fylle graven med jord.²⁴⁵ Dette skjedde i 1568, altså 31 år etter reformasjonen formelt var innført i Norge. Det fantes fremdeles sterke katolske strømninger i samfunnet, selv om de ikke var synlige på overflatenivå.

7.2.9 Ølkirkene

Katolske strømninger var det også å finne ute på de trønderske bygdene. Her hadde det lenge vært tradisjoner for festgilder, gjerne knyttet opp mot helgendyrkelse. Helgendyrkelse hadde vært en stor del av jordbruket, og integrert i arbeidsmønsteret til bøndene.²⁴⁶ For dem var ikke bare helgendyrkelse teologisk, men også pragmatisk. Gildene foregikk som regel i privateide kirker, der gildene hadde vært knyttet opp mot lokalbefolkningen.²⁴⁷ Derfor fungerte de også som viktige sosiale begivenheter. Kildene vi har på dette er fra 1552, så det er ingen måte å vite om dette fortsatt var utbredt etter syvårskrigen, selv om vi vet at katolsk motstand

---

²⁴² Lysaker 1987: 70

²⁴³ Lysaker 1987: 72

²⁴⁴ Lysaker 1987: 73

²⁴⁵ Lysaker 1987: 73

²⁴⁶ Imsen 2016: 142

²⁴⁷ Laugerud 2018: 140

fortsatte frem til etter Gaas' tid.²⁴⁸ I et brev fra kongen får Evert Bild og Hans Gaas streng befaling om å få orden på disse gildene, slik det var ordnet i Bergen.²⁴⁹ Superintendenten i Bergen på denne tiden var Geble Pederssøn. Kongen må ha vært tydelig begeistret for Pederssøn, og bruker Bergen flere ganger som eksempel på hvordan de skal gjøre ting i Trondheim. Steinar Imsen mener også Pederssøn var en slags mentor for Gaas.²⁵⁰ Dette er også en av de få sakene i stiftet der det ser ut til at Gaas og Bild har gått overens.

7.2.10 Kristenretten

En annen levning av katolsk tid omhandler Gaas' forhold til kirkeordinansen av 1537.

Ordinansen var instruksjonen og lovverket som superintendentene skulle følge, gjerne til punkt og prikke. Jeg har påpekt hvordan den ikke var ideell for norske forhold i Bergen, men kanskje enda vanskeligere var det i Trondheim. Trondheim stift var langstrakt og mangfoldig, og omfattet alt fra rike landbruksområder i Trøndelag, til kald kyst langs Nord-Norge. I tillegg var Trondheim det eneste stiftet med kannikgjeld etter reformasjonen. Gaas hadde fulgt ordinansen med tanke på skoler og visitas, men kjempet sterkt for en egen norsk ordinans. Som tidligere vist ordnet han en levning fra pavedømmet, Jon Raudes erkekatolske kristenrett. Gaas var sterkt overbevist lutheraner, det finnes det ingen tvil om. Allikevel vendte han seg til katolsk lovgivning for støtte. Han var dog enig i at mange momenter i den gamle kristenretten var særs ukristelige, men mye kunne brukes med litt tilpasninger. Det ser ut som om det pragmatiske rundt den katolske administrasjonen fungerte særs godt. Den var tross alt utprøvd over en langt større periode enn ordinansen, og laget av nordmenn.

Lutheraneren Gaas har derfor mest sannsynlig tenkt at det var viktigere å få reformasjonsarbeidet skikkelig i gang, enn å aldri røre katolske levninger. Det kan virke som om det teologiske måtte vike for det administrative. Hendelsen med kristenretten er interessant for spørsmålet om Gaas' lojalitet og intensjoner. Hvem var det han så på som sin øverste leder, hva var hans mål? Han hadde bevist sin lojalitet ovenfor den danske kronen under syvårskrigen. Han hadde også bevist sin lojalitet overfor kirken og reformasjonsprosjektet, med tanke på arbeidet med skolen og domkirken. Han hadde ofte trosset lensherren, som skulle være hans nærmeste overordnede, men gjorde dette da lensherren sinket reformasjonsarbeidet. Nå hadde han funnet frem og tatt i bruk gamle

---

²⁴⁸ Laugerud 2018: 139

²⁴⁹ NRR B.1.: 151, 1552

²⁵⁰ Imsen 2016: 100

katolske lover. Kunne dette tolkes som et brudd mot lutheranismen? Med tanke på hans bakgrunn fra Danmark, og at han forkastet mye som stod i kristenretten, finner jeg det svært lite trolig. Det var nok heller hans hengivenhet til reformasjonsarbeidet og sitt eget embete som gjorde at han fikk oversatt Jon Raudes rett. Som superintendent i Trondheim fikk Gaas virkelig kjenne på hvordan ordinansen ikke passet til norske forhold. Om det virkelig skulle bli fart på arbeidet med å innføre nyordningen måtte det et lovverk til. Kanskje var det tilfeldig at det ble akkurat kristenretten? Kanskje var den best tilpasset Trondheim, ettersom Raude selv var erkebiskop i Nidaros? Paradoksalt nok ble det enklere for de geistlige å gjennomføre reformasjonen gjennom å ta i bruk katolske levninger. Det kan virke som om der Gaas' lojalitet stod sterkest var til sitt kall og embete.

7.2.11 Oppsummering

Mot slutten av sitt liv ble arbeidet med reformasjonen i stiftet for mye for den gamle Hans Gaas. Han spør om, og får i 1578, en medhjelper til de mange oppgaver han hadde som superintendent. Mannen var nok en danske, Hans Mogenssen, som ut fra kildene var en dugelig mann. Samme år som Mogenssen kommer til Trondheim dør Gaas, 80 år gammel.²⁵¹ Da hadde han vært superintendent over Trondheim stift i nesten 30 år. I løpet av disse årene hadde han rukket å få inntekter og personell til katedralskolen, ordnet inntekt til Nidarosdomen, stadfestet hvem som skulle holde oversikt over prestegårder, innført en klokkeordning, oversatt og innført den gamle kristenretten, hatt bitre kamper med lensherre Evert Bild, opplevd en krig, opplevd et kongeskifte, reist rundt i stiftet på visitas og hatt flere turer ned til København. Gaas var en mann som helt og holdent jobbet med å innføre reformasjonen, og kanskje var motivasjonen takket hans lutherske bakgrunn. Kanskje var han bare en særs ivrig og initiativrik mann, som stod på sine prinsipper. Steinar Imsen har trolig rett i sin antagelse, at nyordningen var mer eller mindre fullført med Gaas.²⁵² Samtidig viser Gaas' embetstid alle problemene som kom med reformasjonen. Økonomiske vansker, gamle skikker og tverre lensherrer satte stadig kjepper i hjulene for fremgang. Sigrun Høgetveit Berg mener det var et «slåande misforhold mellom ambisjonen om ei ny tru, eit nytt presteskap og ei ny kyrkje, og viljen kongen viste til å bruke ressursar for å kunna bemanne denne nye kyrkja».²⁵³ Dette misforholdet ble svært synlig under Gaas' tid, som stadig måtte ordne

---

²⁵¹ Lysaker 1987: 76

²⁵² Imsen 2016: 83

²⁵³ Berg 2017 b): 129

problemer på kongens vegne, uten konges økonomiske støtte. Til tross for vanskelige omstendigheter jobbet Gaas godt og progressivt med oppgaven, og har mye av skylden for at gamle Nidaros erkebispedømme var langt på vei luthersk mot slutten av 1500-tallet.

8 komparativ analyse

Nå som virket til alle de fire superintendentene er undersøkt, skal jeg se nærmere på likhetene og ulikhetene i de to stiftene. Dette for å finne ut av problemstilling min: *I hvilken grad utførte superintendentene i Trondheim og Bergen stift sitt embete i tråd med kirkeordinansen av 1537?* Her vil ordinansen fungere som et overhengende referansepunkt, der arbeidet i stiftene vil bli sett opp mot instruksene. Jeg vil også drøfte mulige forklaringer og årsaker til ulikhetene mellom arbeidet med reformasjonen i Bergen og Trondheim. Momenter som vil bli drøftet er blant annet lønn, skoler, ideologi, bygg og forholdet mellom lensherrene og superintendentene.

8.1 Lønnen

Superintendentenes lønn var fastsatt i ordinansen. Hovedårsakene til dette var at kongemakten da kunne holde styr på kirkens inntekter, og at kirken ikke skulle ha en egen selvstendig økonomi. En slik fast lønn ble kalt genant, og omfattet både penger og naturalia.²⁵⁴ Den genanten som ble gjeldende for Norge var opprettet med utgangspunkt i de naturalia som var mest vanlige i Danmark. Derfor ser vi ofte at superintendentene i Norge får egne avtaler om lønn. Dette ser vi med den første lutherske superintendent, Geble Pederssøn. Pederssøn ble avlønnnet med en godssamling, nesten på samme måte som de katolske biskopene. Han fikk også en fjerdedel av fisketienden fra tollboden i Bergen. I Trondheim ble Torbjørn Bratt avlønnnet med Trondenes kannikgjeld, samt noen mindre prebender fra domkapitlet. Stiftene deler derfor likheten at de første superintendentene fikk mer enn ordinansen fastslo. Det er dog ulikhet i måten dette ble gjennomført. Kannikgjeldene i Bergen ble oppløst med reformasjonen, mens de i Trondheim fikk bestå. I Bergen fikk Pederssøn inntekter fra tørrfiskhandelen, mens Bratt ikke fikk noe tilsvarende i Trondheim. Vi ser her at Kristian III har vært bevisst på de særegne geografiske forholdene som rådet i Norge. Trondheim med sine kannikgjeld fikk dog inntekter fra tørrfiskhandelen før varene havnet i Bergen. Begge superintendentenes lønn hadde derfor tilknytning til Norges viktigste eksportvare. Magne Njåstad mener det kan være sannsynlig at kongen ikke var klar over det store omfanget av kannikgjeldenes rikdom.²⁵⁵ Noe lignende mener Rasch, som hevder den dansk-norske kongen

---

²⁵⁴ Imsen 1982: 34

²⁵⁵ Njåstad 2018: 76

hadde lite oversikt over de norske embetene i starten av reformasjonen.²⁵⁶ Som tidligere diskutert i oppgaven, kan den store inntekten skjenket de første superintendentene ha en sammenheng med det store arbeidet som var å reformere Norge. Det var tross alt stadfestet i ordinansen at superintendentene kunne få mer lønn om det var nødvendig.²⁵⁷

Lønnsituasjonen skulle bli langt mer utfordrende for Pederssøn og Bratts etterfølgere.

8.1.1 Andregenerasjons superintendenter

Jens Pederssøn Skjelderup og Hans Gaas ble avlønnnet på forskjellige måter. Geble Pederssøn hadde vært Norges rikeste superintendent, og nytt inntekter fra gods og fisketiende.

Skjelderup ble avlønnnet med genant. Han fikk beholde inntektene fra fisketienden, men mistet Munkelivs godssamling. Som erstatning for dette ble han avlønnnet med en tilpasset genant,

som han hadde utformet sammen med kongen.²⁵⁸ I Trondheim fikk Gaas beholde alle

inntektene hans forgjenger hadde hatt. Hvorfor denne store forskjellsbehandlingen på tvers av stiftene? Svaret ligger nok i de kompliserte forholdene som rådet i Trondheim. Det mest

innlysende er at Bratt døde bare to år etter sin innsettelse, og at ingenting egentlig hadde

skjedd i Trondheim stift under disse to årene. Mest avgjørende var kanskje domkapitlets

lønnsstruktur. Superintendenten i Trondheim var også formell leder for domkapitlet, og

sogneprest i Trondenes. Når en ny superintendent ble innsatt fikk han også stilling som dekan

for kapitlet, og derfor også inntektene fra Trondenes. Når kannikgjeldene ikke lenger eksiterte

i Bergen, ble kanskje den mest naturlige løsningen å putte Skjelderup på genant, noe han tross

alt skulle ha etter ordinansen. Hvor langt reformasjonarbeidet hadde kommet i de forskjellige

stiftsstadene var nok også av betydning. Pederssøn hadde sørget for både skole og ny

domkirke i Bergen. Bjørgvin hadde også vært vanlig bispedømme, ikke erkebispedømme.

Kristian III kan derfor ha tenkt at Skjelderup ikke trengte en så stor lønn, ettersom mye av det

mer kostnadsstunge arbeidet allerede var gjennomført. I Trondheim holdt domkirken på å

forfalle, og arbeidet med den nye katedralskolen var ikke påbegynt. Skjelderup fikk dog to

forleninger av kongemakten, samt en forhøyning av genanten, som tyder på at lønnen i

ordinansen var vel lav for formålet. Kannikgjeldenes overlevelse gjennom reformasjonen kan

også forklares i lys av mer makt-politiske hensyn. Trygve Lysaker mener kongen bevisst var

---

²⁵⁶ Broback Rasch 2014: 99-100

²⁵⁷ Kirkeordinansen av 1537: 97

²⁵⁸ For detaljene i denne, se kapittel 5.2.1

forsiktig med å innføre nyordningen i Trondheim.²⁵⁹ Dette siden byens befolkning skulle få god tid til å venne seg til det nye religionsvesenet. At den trønderske befolkningen var skeptiske til danskene ble også tydeliggjort under syvårskrigen. Et annet viktig poeng når det kommer til det geistlige jordegodset er at religionen nå var underlagt kongen. Superintendenten var direkte underlagt kongen, altså var også Trondenes underlagt kronen.²⁶⁰ Trondenes var bare en forlening superintendenten fikk i kraft av kongens gode vilje. Dette støttes også av Bjørn Sogner, som mente kongen administrerte med domkapitlets gods, for å bruke det som avlønning til lydige undersåtter.²⁶¹ Njåstad mener det også var viktig for kongen å ha god tillit hos domkapitlet i Trondheim.²⁶² Blant annet for å drive undervisning av det nye presteskaper, men også for å beholde kontinuitet i stiftet. Steinar Imsen mener Domkapitlet i Trondheim var det klart mektigste i Norge, og hadde god kunnskap innenfor jus og økonomi.²⁶³ Njåstad hevder også at kapitlet var godt kjent med de nye lutherske strømningene fra kontinentet.²⁶⁴ Når en går gjennom alle argumentene blir det enklere å forstå hvorfor kongen lot kapitlet og superintendenten i Trondheim beholde de annekterte prestegjeldene i Nord-Norge.

8.1.2 Drøfting av superintendentenes lønssituasjon

En av fordelene med at superintendentene skulle ha en fast genant var at de ikke selv skulle styre økonomien. Det var også en måte for kongen å systematisere lønnen, slik at han kunne bruke mer tid på andre områder. At kongen, som allerede hadde hele riket å tenke på, også skulle ha ansvaret for religionsvesenet betydde at hans ansvarsområde ble betraktelig større. Om alle superintendentene skulle få en fast genant, trengte ikke kongemakten å frykte at de skulle skalte og valte med egen økonomi slik biskopene hadde gjort. I Norge ser vi dog at kongen måtte bruke betydelig tid og ressurser på nettopp det økonomiske rundt nyordningen. Hvert stift i Norge måtte ha sin egen tilpassede avlønning, som til og med kunne endres mellom to superintendenter i samme stift. Danmark var mer geografisk likt, mens det i Norge var store forskjeller på Trondheim, Bergen, Stavanger og Oslo. Dette resulterte i store

---

²⁵⁹ Lysaker 1987: 41

²⁶⁰ Berg 2013: 334

²⁶¹ Sogner 1962: 34

²⁶² Njåstad 2018: 71

²⁶³ Imsen 2016: 93

²⁶⁴ Njåstad 2018: 66

forskjeller i naturalia-inntekter. Noen nordmenn var innlandsbønder, mens andre var fiskere. En egen ordinans tilpasset de norske forholdene synes å kunne spart hoffet i København mye bry med klager og lønnsforhandlinger fra de norske superintendentene. Det virker derfor særs spesielt at en egen norsk kirkeordinans ikke skulle komme før 1607.²⁶⁵ Mest sannsynlig ønsket kongen å sentralisere makten i København, og en egen norsk ordinans kunne gitt geistligheten i Norge friere spillerom.

8.2 Skolene og superintendentenes utdanning

Den største oppgaven superintendentene fikk var å sørge for et nytt, luthersk, presteskap. Dette måtte gjøres gjennom utdanning, og deres viktigste arbeidsområde ble derfor de nye latinskolene. Ordinansen fastslo også at skolene skulle være superintendentenes ansvar.²⁶⁶ Ut fra kildene virker det også som om alle de fire superintendentene i denne studien har tatt dette på alvor. Pederssøn reparerte den gamle skolen slik at denne kunne brukes, og skaffet personell som skulle undervise. Selv underviste han også ved skolen. I tillegg finansierte han flere norske studenters opphold ved utenlandske universitet. Bratt hadde også katedralskolen i Trondheim høyt oppe på sin liste over problemer i stiftet han tok opp med kongen. Skjelderup jobbet iherdig med skolen i Bergen, slik sin forgjenger. Gaas var mannen som virkelig fikk katedralskolen i Trondheim i gang igjen. Han måtte kjempe mot domkapitlet angående lønn og personell, men skaffet både lektor, rektor og hørere.

Det virker altså som om alle superintendentene var enige om at skolene måtte settes i gang. Mest sannsynlig var dette på grunn av deres akademiske bakgrunn. Pederssøn hadde magistergrad fra utlandet, dog ingen luthersk utdanning. Skjelderup var doktor i medisin, og mer vitenskapsmann enn prest. Bratt hadde brukt så og si hele sitt liv på studier, og ville helst studere mer. Hans Gaas hadde hatt gjentatte besøk til universitet i København, og oppnådde magistergrad. Kunnskapen de lutherske superintendentene satt på var dog av en annen natur enn de katolske biskopene. Steinar Imsen mener den lutherske geistligheten var sterke på det teologiske feltet, mens den katolske hadde vært bedre på det økonomiske og juridiske.²⁶⁷ Den katolske geistligheten hadde styrt med gaver, gods, tiende, kannikgjeld og kristenretten. En viss kunnskap innenfor administrasjon var nødvendig for både biskop og domkapitlet. Å

---

²⁶⁵ Berg 2017 b): 91

²⁶⁶ Kirkeordinansen av 1537: 98

²⁶⁷ Imsen 1982: 146

fjerne geistlighetens innflytelse i den verdslige sfæren var målet til både Kristian III, og mange av hans lensherrer.²⁶⁸ I den forstand kan man si reformasjonen var en suksess. Selv om superintendentene fra tid til annen måtte bry seg med administrativt arbeid, lå de største problemene deres med det åndelige. Pederssøn hadde problemer med tyskerne på Bryggen, noe Fossen mener opptok mye av superintendentens tid.²⁶⁹ Skjelderup hadde bildestriden i domkirken. Bratt måtte til Wittenberg. Gaas hadde gildene, ølkirkene og Olavskulten. I tillegg hadde alle superintendenter ansvaret for å spre evangeliet, gjennom skolene og prekener. I den forstand var god forståelse av Luthers tekster helt avgjørende for reformasjonsarbeidet. Det økonomiske og rettslige skulle lensherren ha ansvaret for. Det vi dog ser er at lensherrene også blandet seg i den åndelige sfæren. Det var Christoffer Valkendorf i Bergen som til slutt måtte ta oppgjøret med tyskerne. Under bildestriden måtte lensherren tre inn som megler. Olavskulten ble gjort slutt på av riksråd Jørgen Lykke. Samarbeidet mellom lensherre og superintendent var stadfestet klart og tydelig i ordinansen, men dette skulle vise seg langt vanskeligere enn antatt.

8.3 Visitasreiser og katolsk motstand

En slående likhet mellom stiftene, eller heller problemene i stiftene, var visitasreisene. Ved en ny superintendents tilsetning skulle vedkommende reise rundt i stiftet for å få en oversikt over tilstanden ved prestegjeldene. Dette gjaldt kirkelige bygg, inntekter og renter, samt mer teologiske saker. Ved slike reiser gjald en levning fra de katolske bispedømmene; bøndenes skyssplikt. Vi har flere eksempler på at bøndene i begge stiftene nektet superintendentene denne retten. Var det et uttrykk for forakt mot reformasjonen? Det var adskillig mer vokal motstand mot nyinnføringen på bygdene enn i kjøpstadene.²⁷⁰ Vi kan heller ikke forklare det geografisk, ettersom det forekom i begge stiftene. Det virker også som om de danske superintendentene opplevde større problemer med visitasreisene enn de norske.²⁷¹

---

²⁶⁸ Blant annet Erik Rosenkrantz og Evert Bild

²⁶⁹ Fossen, 1979: 110

²⁷⁰ Imsen 2016: 75

²⁷¹ Laugerud 2018: 138. Christoffer Hvitfeldt hadde beklaget seg for at det var så mange problemer med religionen i stiftet. Blant annet møtte ikke folket opp når superintendenten kom på visitas. Dette avslører at Geble ikke hadde noe problem med å komme seg ut til prestegjeldene, heller at det var problematisk at folk ikke møtte opp. Det er usikkert om Bratt noensinne dro på visitas, gitt hans beskjedne embetstid.

Kildematerialet gir inntrykket av at verken Pederssøn eller Bratt opplevde store problemer med visitasreiser. Flere kilder tyder på at Skjelderup og Gaas opplevde dette som større problemer. Vi vet også at beboerne i Trondheim hyllet svenskene som befriere når de inntok byen under syvårskrigen. Terje Ellingsen har gått så langt som å hevde at de danske superintendentene var mer opptatt av å innføre reformasjonen enn sine norske forgjengere.²⁷² Jeg mener en slik påstand holder lite stand. Pederssøn var norsk, og tidligere katolsk, og la grunnlaget for reformasjonen i Bergen. Han reiste også rundt på visitas i andre stift sammen med representanter fra det danske hoff. Bratt var også flittig nede i København og gjennom brev til domkapitlet kommer hans ivrige holdning til reformasjonsarbeidet frem. Om det var forakt fra det norske folk mot de danske superintendentene tør jeg ikke påstå, og ligger dessuten utenfor oppgavens rammer. Det er dog et interessant moment å merke seg.

8.4 Forholdet til lensherren

«Da lover vi, som vi for Gud bekjenner at det er vår plikt, at vi vil beskjerme dem med våre lensmenn».²⁷³ Slik står det stadfestet i ordinansen, at lensherren og kongemakten skulle være kirkens beskyttere. Som tidligere vist i oppgaven, ble det noen ganger motsatt. Det jeg er ute etter å kartlegge i dette kapitlet er i hvor stor grad lensherrene og superintendentene samarbeidet i hvert stift. Om det var høy grad av samarbeid, vil det si ordinansen ble fulgt tilsvarende.

Den superintendenten som ser ut til å ha hatt best forhold til sin lensherre var Pederssøn. Pederssøn hadde styrt lenet med Eske Bille allerede før han ble innsatt som superintendent. Som dekan og leder for domkapitlet i Bergen var han den øverste geistlige makt. Når Pederssøn så ble utpekt til superintendent i 1537 hadde han allerede samarbeidet med Bille i to år. Et eksempel på deres gode forhold var at Bille skrev til Kristian III, der han anbefalte kongen om å innsette Pederssøn som superintendent. Mest sannsynlig var det på grunn av deres gode forhold at vi ikke hører om noe krangel mellom dem i Pederssøns embetstid. Verre var det for Pederssøns etterfølger. Skjelderup hadde fått en inntekt av Voss prestegjeld av lensherren Christoffer Valkendorf. Da Valkendorf ble avløst av Erik Rosenkrantz ble denne kuttet ut. Rosenkrantz ga avlønningen til en verdslig embetsmann: en skriver ved Bergenhus med navn Anders. Slike forhold, som vi tidligere har sett, var svært typiske i

---

²⁷² Ellingsen 1999: 99

²⁷³ Kirkeordinansen av 1537: 96

reformasjonsårhundret. Det kan være mange årsaker til slike overgrep mot geistligheten. Rosenkrantz kan vel ha ment at Skjelderup hadde mer enn nok inntekt. Han kan også ha hatt manglende måter å betale sin skriver. Som lensherre var det Rosenkrantz' jobb å legge inntekter til de forskjellige embetsmennene. Kanskje var det på befaling av kongen han tok superintendents tiende? Vi har et rikt kildemangfold som dekker saker der lensherrene blir bedt om å legge underhold til kirken og geistligheten også. Skjelderup fikk dog tilbake tienden fra Voss, og lensherrens overgrep i Bergen ble aldri så alvorlige som i Trondheim.

Da Torbjørn Bratt bare rakk å være superintendent i 2 år, skal jeg heller se på forholdet mellom lensherrene i Trondheim og Hans Gaas. Her har vi den beryktede striden mellom Gaas og Evert Bild. Med tanke på kvelden der Bild kastet øl på Gaas' kone Benedikte Mortensdatter, må det antas det lå personlige motiver bak konflikten. Gaas ble også kastet ut av Elgeseter for at Bild skulle få det til avlsgård. Vi har derfor i varierende grad både likheter og ulikheter mellom Trondheim og Bergen når det kommer til samarbeidet mellom lensherrene og superintendentene. Pederssøn ser ikke ut til å ha lidd noen problemer fra Eske Bille, eller Christoffer Valkendorf. Bratt vet vi ikke stort om. Både Skjelderup og Gaas opplevde overgrep, men da Gaas i langt større grad. Det som er verdt seg å merke er at både Gaas og Skjelderup var dansker. Det er altså ikke snakk om at danske lensherrer begikk overgrep mot norske superintendenter, heller dansker som krangler med andre dansker. Med tanke på at ordinansen stadfestet at lensherrene skulle beskytte superintendentene skaper det enda flere spørsmål rundt motivene for konfliktene. Størst av alt er faktumet at geistligheten nå var kongens embetsmenn, altså har vi et tilfelle av at kongens menn kjemper mot hverandre. Var det makt- og ressurskamp som lå bak dette? Mest sannsynlig var adelen interessert i å skaffe seg størst mulig del av det nye krongodset. Fossen mener reformasjonen førte til sosial degradering av geistligheten, men at dette hadde kommet seg under Skjelderups embetstid.²⁷⁴ At overgrepene var kraftigere i Trondheim enn i Bergen kan kanskje forklares ut fra et Bild var en usedvanlig streng lensherre, som også var mislikt av domkapittel og borgerskap i Trondheim. Dette forsterkes ytterligere av at Gaas ikke fikk noen tilsvarende problemer med lensherre Herluf Skave. Kanskje eksisterte det fremdeles en frykt for at erkebispedømmet skulle reise seg igjen? Jeg finner en slik teori lite trolig. Ved Gaas' embetstid var både lensherre og superintendent dansker. Berg mener også skepsisen til det

---

²⁷⁴ Fossen 1979: 96

geistlige miljøet i Trondheim var borte ved 1549.²⁷⁵ Lysaker har forklart lensherrens angrep gjennom den store avstanden mellom Trondheim og en stadig større sentralisering av makten i København.²⁷⁶ Noe tilsvarende mener Berg, som påpeker at distansen og kongens manglende engasjement gjorde det mulig for Gaas å ta i bruk den gamle kristenretten.²⁷⁷ Alt dette peker også i den retning at kongen så det best å ikke involvere seg i reformasjonens gang i det store stiftet, eventuelt at han ikke hadde noe særlig interesse av det. Både Sogner og Berg lener seg mer mot det sistnevnte.²⁷⁸ Det virker som om det var det økonomiske og politiske ved reformasjonsinnførelsen som hastet for Kristian III. Resten kunne ta den tiden det trengte. En større interesse for det åndelige ved reformasjonen skulle melde seg noen tiår inn i århundret.²⁷⁹

8.5 Unike forhold

Et meget interessant eksempel vi har på forskjellene i stiftene omhandler ordinansens instruks av fattigkisten i stiftet. Den eneste bevarte kilden vi har på dette er fra Pederssøn. Da han hadde oppført den nye domkirken i Bergen plasserte han også en fattigkiste ved den. Fattigkisten fikk mye oppmerksomhet i ordinansen, og skulle være en subsidie for fjerningen av bondeluten. Både lensherre og superintendent skulle oppføre kisten, og deretter skulle den forvaltes av borgerne i stiftet.²⁸⁰ Vi har hører ingenting om denne fra Skjelderup, da mest sannsynlig siden borgerne hadde overtatt forvaltningen. I Trondheim hører man verken om at Bratt eller Gaas har oppført en slik kiste. Det kan godt være en slik kiste ble oppført i Trondheim uten at vi har kildemateriale på det, men det er også mulig at Bratt og Gaas var for opptatte med andre saker. Begge de trønderske superintendentene hadde hendene fulle med domkirken og katedralskolens restaurasjon, og har neppe unngått å sette den opp med vilje. Gaas opplevde også konflikt med lensherre og krig. Vi vet det eksiterte en fattigkiste utpå 1700-tallet i Trondheim, dog det er vanskelig å si når den ble oppført.²⁸¹

---

²⁷⁵ Berg 2017 b): 131

²⁷⁶ Lysaker 1987: 77

²⁷⁷ Berg 2013: 337

²⁷⁸ Berg 2013: 335, Sogner 1962: 26

²⁷⁹ Berg 2013: 334

²⁸⁰ Kirkeordinansen av 1537: 100-101

²⁸¹ Sogner 1962: 548

8.5.1 Kristenretten

Det er et faktum at den norske geistligheten ønsket seg en egen norsk kirkeordinans helt siden den danske ble vedtatt i 1539. I Trondheim stift hadde geistligheten, mens de ventet på en egen ordinans, støttet seg på den gamle kristenretten.²⁸² Gaas fikk oversatt denne til dansk, og luket samtidig ut deler han mente ikke var forenelige med den lutherske kristendommen. Dette vil si det var to kirkelover i omløp i stiftet: kirkeordinansen og kristenretten. I Bergen fantes det ikke noe tilsvarende, som vil si man har nok et tilfelle av at ordinansen ble fulgt i større grad i hovedstaden. Hva var årsaken til dette? Bergen stift var nærmere København, og var også mindre geografisk enn Trondheim. Trondheim stift omfattet også Nordland, Troms og deler av Finnmark. Selv om superintendentene i Bergen også slet med å få skyss til visitasreiser, var ikke de geografiske distansene like store som i Trondheim. Da Bratt ikke hadde tatt den obligatoriske første reisen rundt i stiftet, er det mulig de nordlige prestegjeldene ikke fikk besøk av superintendenten Gaas før i 1560. Det må her merkes at mange av de nordlige prestegjeldene var kannikgjeld, og hadde derfor en viss kontakt med domkapitlet i Trondheim. Berg mener dog at båndet mellom domkapittel og kannikgjeld ble svakere etter dansker begynte å innta superintendentsembetet.²⁸³ Steinar Imsen mener det var sterkere lojale holdninger ovenfor København i Bergen.²⁸⁴ Det er mye som tyder på at Kristian III var mer interessert i handelsbyen Bergen enn stiftet som før var Nidaros erkebispedømme. Blant annet var ikke Trondheim et selvstendig stift, men underlagt Bergen frem til etter syvårskrigen.²⁸⁵ På samme måte var Hamar underlagt Oslo. Det ser altså ut som om kongen har forsøkt å gjøre Bergen til rikets nye kirkelige sentrum. I Bergen var inntektene fra tørrfiskehandelen konstante, og trengte derfor stadig oppmerksomhet. I Trondheim var det ikke stort mer å gjøre etter jordegodsinntekene var sikret. Kanskje var det heller en lang distanse unna lensherren som gjorde det mulig for presteskapet å støtte seg på kristenretten? Blant annet har Berg påpekt at Trondenes, til tross for sin rikdom, var en utkant i stiftet.²⁸⁶ Derfor var det nok også betydelig enklere å fortsette slik man hadde i katolsk tid.

---

²⁸² Lysaker 2022

²⁸³ Berg 2013: 336

²⁸⁴ Imsen 2016: 72

²⁸⁵ Imsen 2016: 68

²⁸⁶ Berg 2013: 319

8.6 Konklusjon

I kraft av den komparative analysen har jeg nå et klart svar på oppgavens problemstilling: *I hvilken grad utførte superintendentene i Trondheim og Bergen stift sitt embete i tråd med kirkeordinansen av 1537?* Det fremstår slik at superintendentene og lensherrene i Bergen i større grad fulgte ordinansens instruksjoner og lønn enn i Trondheim. Argumentene som veier for dette er Pederssøns store lønn (som gjorde arbeidet med ordinansen mulig), at Gaas brukte Jon Raudes kristenrett, at superintendentene i Trondheim ble avlønnnet av kannikgjeld, arbeidet med skolene gikk raskere og mer effektivt for seg i Bergen, at Skjelderup ble avlønnnet med genant og at lensherrene i Bergen harselerte med superintendentene i mindre grad enn i Trondheim. Spørsmålet videre blir da *hvorfor* ordinansen ble fulgt i større grad i Bergen enn Trondheim? Det virker som om kong Kristian III har sett det mer fornuftig å fokusere på Bergen som nytt kirkesenter enn Trondheim. Pederssøn fikk enorme inntekter for å gjennomføre nyordningen. Det var også i Bergen den første norske lutherske superintendent ble innsatt. At Bergen ble første lutherske stift har nok også en sammenheng med tiden før 1537. I Bergen hadde biskopen blitt jaget ut av byen, lutherske predikanter gikk langs gatene, kirkelige bygg var revet og Vincent Lunge sang ved middagsbordet. I Trondheim hadde motstanden vært betydelig større. Kristian har derfor ikke hatt noen intensjon av å gå hardt frem i Trondheim, ettersom folkets opinion fremdeles var viktig for kongemakten.²⁸⁷ Dette underbygges også av at kongen lot domkapitlet i Trondheim beholde sine inntekter, samt at han godkjente deres valg av superintendent. I første instans var det biskopenes store inntekter kongen var ute etter, når dette var sikret kunne kongen lette på trykket. Bergen var også nærmere København, der makten ble stadig mer konsentrert gjennom århundret. I tillegg hadde byen handelsmonopol, og var derfor Norges viktigste økonomiske senter. Begge superintendentene i Bergen hadde også jevnlig kontakt med danske teologer. Pederssøn med Peder Palladius, og Skjelderup med Nils Hemmingsen.²⁸⁸ Trondheim var også administrativt underlagt Bergen. Mens både Bratt og Gaas ble avlønnnet på katolsk vis, ble Skjelderup avlønnnet med genant (dog noe tilpasset). Geografien har også spilt en avgjørende rolle. Ordinansen var laget i og for Danmark. Riktignok var ikke Bergen stift et jordbruksparadis, men Trondheim omfattet både Nordland, Troms og Finnmark. Her var det fiske og produksjon av tørrfisk som var primærnæringen de fleste steder. Når ordinansen ikke nevnte

---

²⁸⁷ Imsen 2016: 56

²⁸⁸ Imsen 2016: 89

tørrfisker med ord, var det klart at superintendentene ikke kunne følge den til punkt og prikke i det lange stiftet. Dette er nok grunnen til at Hans Gaas, som fikk hovedlønnen sin av tørrfisker fra Trondenes, var så opptatt av en egen norsk kirkeordinans. Man kan derfor ikke trekke konklusjonen at Gaas var mindre opptatt av reformasjonen ettersom han ikke fulgte ordinansen slavisk, heller tvert imot. Når superintendenten hadde problemer, gikk klagingen til København, som lå lenger unna for Trondheim enn Bergen. Dette er nok også grunnen til at lensherren i Trondheim, Evert Bild, kunne trakassere Gaas og hans familie. Det eksisterer altså to narrativer angående reformasjonen i Trondheim stift. Enten ville kongen være forsiktig med å innføre reformasjonen i stiftet, eller så var han ikke interessert.²⁸⁹ Det er også interessant at Trondheim først havner utenfor Bergens administrasjon etter syvårskrigen. Kongen har nok sett seg nødt til å engasjere seg mer etter trøndernes hylling av svenskekongen. På bakgrunn av alt dette ser det ut til at kongens plan om å innføre reformasjonen i Norge «med lempe og føye» gjaldt i mindre grad for Bergen enn Trondheim.

8.7 Oppsummering

Om Kristian III's mål med reformasjonen var å svekke den norske kirken, kan man med trygghet si han lyktes. Nidaros- og Bjørgvin bispedømme hadde en noenlunde forskjellig vei inn mot året 1537. I Nidaros stod Olav Engelbrektsson i mot helt til siste slutt. I Bjørgvin ble både domkirke og bispebolig revet, kloster ble satt fyr på og lutherske predikanter gikk i gatene. Da reformasjonen kom i 1537 fikk også Bergen stift den første norske lutherske superintendent, Geble Pederssøn. De norske superintendentene skulle jobbe etter den danske kirkeordinansen av 1537, et lovverk skapt i og for Danmark. I Trondheim ble det ikke innsatt superintendent før i 1546, med Torbjørn Olavsson Bratt. Bratt og Pederssøns arbeid med reformasjonens innføring i tråd med ordinansen avslørte ulike forhold i stiftene. I Trondheim stift fikk flere katolske etterlevninger overleve. Trondheim ble eneste stift der kannikgjeldene fremdeles eksisterte, og ble også brukt som avlønning for superintendenten. I tillegg ble den gamle norske kristenretten til erkebiskop Jon Raude fremdeles benyttet av geistligheten. I Bergen fikk Pederssøn langt mer enn han skulle, men hans etterfølger Jens Pederssøn Skjelderup ble avlønt på genant, etter ordinansen. Her var det heller ingen kannikgjeld som kunne lønne superintendenten. Alle fire superintendentene jobbet iherdig med skoler og domkirker, men bare fra Bergen har vi et konkret bevis på arbeidet med fattigkisten. De

---

²⁸⁹ Berg 2013: 335, Sogner 1962: 26, Lysaker 1987: 41, Ellingsen 1999:32, Njåstad 2018: 75

jobbet også med å få bukt med problemer som baserte seg på visitasreiser og katolske skikker, som gilder og helgendyrkelse. I Bergen ble det også skrevet et teologisk verk av Skjelderup, om hvordan man skulle forholde seg til helgenbilder. Lensherrene, som skulle være superintendentens sjef og beskytter, har også slitt med å følge ordinansen i noen tilfeller. Hans Gaas ble i Trondheim gjentatte ganger utsatt for overgrep fra Evert Bild, mens Skjelderup måtte krangle om inntekter med Erik Rosenkrantz. Interessant for dette var at i begge stiftene var både superintendenter og lensherrer danske, gjerne også adelige, med høy utdanning. Årsakene til forskjellene i stiftene er kompliserte og sammensatt. Bakgrunnen til stiftene har nok hatt mye og si, med erkebispedømmet Nidaros. Etter erkebispen var drevet på flukt og inntektene fra Trondheim sikret har nok kongen sett det mest fornuftig å rette all sin oppmerksomhet mot Bergen, og dette ser vi også gjennom Pederssøns store lønn og tillit. At kongen var så lite engasjert i Trondheim stift etter 1537 var nok både et resultat av hans forsiktige politikk, men også at stiftet var underlagt Bergen. Dette ga både lensherrer og superintendenter i Trondheim stift friere spillerom enn i Bergen. Kristian III, og til dels Fredrik II, har derfor gått forskjellig frem med reformasjonen i de ulike norske stiftene.

8.8 Forslag til videre forskning

Denne oppgaven har tatt for seg reformasjonen i to stift, der jeg har sett på fire superintendenter totalt. For videre forskning kunne man sammenligne Oslo og Stavanger, eller Oslo, Trondheim og Bergen. Man kunne utvidet tidsperioden, eller sett på superintendentene som kom etter Skjelderup og Gaas. Man kunne også sammenligne hvordan ordinansen fungerte i Danmark mot Norge. Det er også mulig å studere den norske kirkeordinansen som kom i 1607. Man kunne blant annet sammenligne denne med den danske, for å se hvilke endringer den medførte seg. En annen interessant oppgave hadde vært å studere hvilke årstall det katolske presteskapet i Norge for alvor var byttet ut med lutherske. Dette for å bidra med nye perspektiver både på reformasjonen, men også dansketiden. Da spesielt med tanke på narrativen om reformasjonen som undertrykkende pressmiddel fra Danmark, og for å videre utdype folkets motstand og viktigheten av religionsfrihet.

Litteraturliste

- Aslak Bolts jordebok*. (1997). Utgitt ved Jørgensen, Jon Gunnar. Oslo: riksarkivet.
- Berg, Sigrun Høgetveit. (2017). a) Dei nordnorske kannikgjelda. *Ottar*, 2017(317), 4-12
- Berg, Sigrun Høgetveit. (2017). b) *Reformasjonen*. Oslo: det norske samlaget
- Berg, Sigrun Høgetveit. (2013). *Trondenes kannikgjeld -makt og rikdom gjennom seinmellomalder og reformasjon*. [Doktorgrads-avhandling]. UiT Norges arktiske universitet.
- Berg, Sigrun Høgetveit. (2020). Tithes in Trondheim Diocese: A Regional Reformation Study. I Berg, Sigrun Høgetveit, Bergesen, Rognald Heisedal & Kristiansen, Roald Ernst (Red.) *The Protected Reformation in the North: Vol. III*. Degruyter: Berlin
- Beyer, Absalon Pederssøn (1528-1575). (1963). *Dagbok og oration om mester Geble: tekstbind*. Universitetsforlaget: Oslo
- Beyer, Morten. (1970). Omkring valget av Geble Pederssøn. I Per Juvkam (Red.), *Bjørgvin bispestol: byen og bispedømmet*. (s.203-218). Universitetsforlaget: Oslo
- Blom, Grethe Authén. (1997). *Trondheims historie 997-1997 1: Hellig Olav bys: Middelalder til 1537*. Oslo: universitetsforlaget
- British Library. (u.å). *Learning English Timeline*.. Hentet 04.05.2023 fra <https://www.bl.uk/learning/timeline/item126532.html>
- Broback Rasch, Per-Olav. (2014). "en levning af pavedømmet": en undersøkelse av kannikgjeld som avlønning ved domkapitlet i Trondheim 1537-1740 [Mastergrads-avhandling]. Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.

Den norske kirke. (u.å). *Medlemsstatistikk*. hentet 04.05.2023 fra <https://www.kirken.no/nb-NO/om-kirken/bakgrunn/kirkestatistikk/medlemsstatistikk/>

Diplomatarium Norcegeticum, bind I-XXII, Christiania/Oslo 1847-1995

Eirin Holberg & Merete Røskaft. *Håløygriket*. (2015). Fagbokforlaget: Bergen

Ellingsen, Terje. (1997). *Reformasjonen i Norge: da kirken valgte kurs*. Høyskoleforlaget AS: Oslo

Ellingsen, Terje. (1999). Tre reformasjonsbiskoper. I Svein Malmbekk og Frode Wigum (Red.), *Vårherres verden: en bok om kirke og gudstro i Nord-Norge gjennom 1000 år*. (s. 26-46). Den norske kirkes presteforening: Oslo

Ellingsen, Terje. (2017). *Kirkeordinansen av 1537*. Cappelen Damm Akademisk: Oslo

Fossen, Anders Bjarne. (1979). *Bergen bys historie bind II: Borgerskapets by: 1536-1800*. Bergen: universitetsforlaget

Fossen, Anders Bjarne. (29.07.2022). Gjeble Pederssøn. I *Norsk biografisk leksikon*. Hentet 12.05.2023 fra https://nbl.snl.no/Gjeble_Pederss%C3%B8n

Hamre, Riksarkivet, & Kjeldeskriftfondet. (1983). *Trondhjems reformats 1589 ; Oslo domkapittels jordebok 1595*. Norsk historisk kjeldeskrift-institutt.

Hamre, Lars. (1968). Kring bispevalget i Bergen 1474. I Per Juvkam (Red.), *Bjørgvin bispestol: frå selja til Bjørgvin*. Universitetsforlaget: Oslo

Hagesæther, Olav. (1970). Et blad av bergensk reformasjonshistorie. I Per Juvkam (Red.), *Bjørgvin bispestol: byen og bispedømmet*. (s.219-227). Universitetsforlaget: Oslo

Helle, Knut. (1982). *Bergen bys historie bind I: Kongsete og kjøptsad: til 1536*. Bergen: universitetsforlaget

Imsen, Steinar. (1982). *Superintendenten: en studie i kirkepolitikk, kirkeadministrasjon og statsutvikling mellom reformasjonen og eneveldet*. Universitetsforlaget

Imsen, Steinar. (2016). *Da reformasjonen kom til Norge*. Oslo: Cappelen Damm AS

Imsen, Steinar. (2018). Nidaros – kroningsby og metropol. I Ekroll, Øystein, & Opsahl, Erik (Red.), *Nidaros erkebispesete i seinmiddelalderen: -et kultursentrum?* (s.61-78). Oslo: novus forlag

Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingtid til reformasjonstid. 9 : Kongekyrkorummet. Utg. Gyldendal. Oslo. 1964.

Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingtid til reformasjonstid. 15 : Samisk språk-skude. Utg. Gyldendal. Oslo. 1970.

Lampe, Johan Fredrik. (1895). *Bergens stift biskoper og præster efter reformationen*. Cammermeyers boghandel: Kristiania

Lange, Heiberg, E. O., & Petersen, S. (1861).

Norske Rigs-Registranter : tildeels i Uddrag : B. 1 : 1523-1571: Vol. B. 1 (pp. VII, 736). [s.n.].

Laugerud, Henning. (2018). *Reformasjonen uten folk: det katolske Norge i før- og etterreformatorisk tid*. St Olav Forlag.

Lid-Gamst, Runa. (2019). Reformasjonen i nordnorske by- og bygdebøker: en historiografisk analyse. [Mastergrads-avhandling]. UiT Norges arktiske universitet.

Lysaker, Trygve. (1986). *Nidaros erkebispesete 1153 - 1953: Reformasjonen og enevelde 1537 - 1804*. Nidaros domkirkes restaureringsarbeider.

Lysaker, Trygve. (29.07.2022). Hans Gaas. I *Norsk biografisk leksikon*. Hentet 18.04.2023 fra https://nbl.snl.no/Hans_Gaas#-Portretter_m.m.

- Moseng, Ole Georg, Opsahl, Erik, Pettersen, Gunnar I og Sandmo Erling. (2007). *Norsk historie: 750-1537*. (2.utg). Oslo: Universitetsforlaget.
- Njåstad, Mange. (2018). Kompetanse og kontinuitet. I Ekroll, Øystein & Opsahl, Erik (Red.), *Nidaros erkebispesete i seinmiddelalderen: -et kultursentrum?* (s. 61-79). Oslo: Novus forlag
- Melve, Leidulf, & Ryymin, Teemu. (2018). *Historikerens arbeidsmåter*. Universitetsforlaget: Oslo
- Nilstun, Carina. (12.01.2022). Kameraderi. I *store norske leksikon*. Hentet 19.09.2022 fra <https://snl.no/kameraderi>
- Opsahl, Erik. (06.09.2022). Norge i senmiddelalderen. I *Store norske leksikon*. Hentet 19.09.2022 fra https://snl.no/Norge_i_senmiddelalderen
- Orasjon. (u.å). I *Det Norske Akademis ordbok*. Hentet 24.02.2023 fra <https://naob.no/ordbok/orasjon>
- Palmer, R.R, Colton, Joel, Kramer, Lloyd. (2014). *A History of Europe in the Modern World*. (11.utg). McGraw-Hill Education.
- Petersen, & Lundh, O. G. (1863).
Norske Rigs-Registranter : tildeels i Uddrag : 2 : 1572-1588 (Vol. 2, pp. IV, 762). [s.n.].
- Schilling, Heinz. (2017). *Martin Luther: Rebell I en brytningstid*. (2.utg). Mentor Medier AS: Oslo
- Skielderup, Jens. (1572). *En Christelig Vnderuisning aff den hellige Scrifft, om huad en Christen skal holde, om Affgudiske Billeder oc Stytter vdi Kirckerne*. København.
- Sogner, Bjørn. (1962). *Trondheim bys historie II: kjøpstad og stiftstad 1537-1807*. Sentrum Bok- og Aksidenstrykkeri.

Supphellen, Steinar. (1970). Reformasjonen og personskiftet på Bjørgvin bispestol. I Per Juvkam (Red.), *Bjørgvin bispestol: byen og bispedømmet*. (s.183-202). Universitetsforlaget: Oslo

Rian, Øystein. (2018). Reformasjonen som katastrofe i norgeshistorien. I Eldbjørg Haug (Red.), *Fra avlatshandel til folkekirke: reformasjonen gjennom 500 år*. (s.19-42). Spartacus forlag AS: Oslo

Roggen, Vibeke. (29.06.22). Jens Pederssøn Skilederup. I *Norsk biografisk leksikon*. Hentet 20.01.2023 fra https://nbl.snl.no/Jens_Pederss%C3%B8n_Skielderup

Roos, Merethe. (23.03.2023). Legd. I *Store norske leksikon*. Hentet 09.05.2023 fra <https://snl.no/legd>

Von Achen, Henrik. (2017). Reformasjonen og kirkekunsten i Bergen. I Eldbjørg Haug (Red.), *Fra avlatshandel til folkekirke: Reformasjonen gjennom 500 år* (s.43-75). Spartacus forlag AS: Oslo

9 Vedlegg

Christian den Tredjes våben [Bilde]. (1899). Hentet 15.04.2023 fra

https://no.wikipedia.org/wiki/Christian_III_av_Danmark_og_Norge#/media/Fil:Christian_den_Tredjes_v%C3%A5ben_-_Binck_1550.png

